

ERKEN DÖNEM SİYASET-TEFSİR İLİŞKİSİ -HAZRET-İ OSMAN DÖNEMİ-*

Murat SÜLÜN - Muharrem TURAN**

Öz

Büyük siyasî çalkantılara sahne olan Hazret-i Osman döneminde, gerek halife gerekse muhalifler kendi pozisyonlarını desteklemek üzere bazı ayetlere referansta bulunmuşlardır. Örneği: Halife Osman'ın "seleflerinin sünnetine aykırın" bulunan birtakım uygulamalarını kabul etmeyen muhalifler, halifenin, bazı insanları sürgün etmesini Yunus 10/59 ile eleştirirken, halifeye karşı ayaklanmalarını Hac 22/39-40 ile temellendirmeye çalışmışlardır. Buna karşılık, Hazret-i Osman da biatlerini bozduklarını bildiren muhaliflere, biat ve itaat vurgusuna sahip ayetleri zikrederek bağlılıklarını sürdürmeleri çağrısında bulunmuştur. Bu makalede Hazret-i Osman dönemi siyasî olayları çerçevesinde yer verilen bu vb. ayetlerin reel bağlamları ve gerçek anlamları ile ne derece örtüştüğü irdelenecektir. Bu dönemde kullanılan bütün ayetleri ele almak makale sınırlarını aşacağından, çalışma örnek ayetlerle sınırlı tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hazret-i Osman, Kur'an, Tefsir, amel / icraat, itaat

Early Period Politics- Interpretation Relationship - Caliph Osman's Era

Abstract

In the period of great political turbulence during the Caliphate Hazrat-i Osman, both the caliph and the opponents have referred to some in order to support their position. For example: The opponents, who found some of the practices of Caliph Osman to be "contrary to the sunnah of their predecessors", tried to base their revolts against the caliph on Hajj 22/39-40, while criticizing the exile of some people on the basis of Yunus 10/59. On the other hand, Hazrat-i Osman, by mentioning verses with the emphasis on allegiance and obedience, tried to convince the dissenters who reported that they had destroyed their allegiances. In this article we will try to show the meanings of the contexts in which the verses are descended and the contexts they use. Since it is beyond the boundaries of this article to deal with all the verses used in this period, we will try to explain our verse in the context of sample verses.

Key Words: Hazrat Osman, Qur'an, Tafsir, Acts/Acts, Obedience

GİRİŞ

Hazret-i Peygambere vahiy olarak indiği günden itibaren İslâm toplumunda var olan olay, soru ve sorunlara çözüm getiren Kur'an-ı Kerim, bu anlamda toplumun şekillenmesinde başat etkiye sahip olmuştur. Kur'an'ın bu yönlendirici ve çözüm üretici vasfı, tarihsel süreç içerisinde süreklilik arz etmekle beraber çeşitli değişimlere uğramış; bazen meydana gelen olaylara meşruiyet

* Bu çalışma, henüz savunması yapılmamış "Hazret-i Osman Dönemi Siyasi Olaylarında Kullanılan Ayetlerin Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi" başlıklı yüksek lisans tezimiz esas alınarak oluşturulmuştur.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, muratsulun@hotmail.com- Ar. Gör., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Tefsir Anabilim Dalı, muharrem.turan@bilecik.edu.tr

Geliş T. / Received Date: 15/04/2017 Kabul T. / Accepted Date: 05/05/2017

kazandırmak amacıyla Kur'an ayetlerine başvurulurken bazen Kur'an'ın indiği tarihsel bağlam dikkate alınmaksızın ilk nüzul ortamından koparılıp içinde yaşanan zamana kopya edilmek suretiyle çözüm bulma yoluna başvurulmuştur.

Her ne kadar Ashâb Kur'an'ı iyi bir şekilde özümseyip kavradığı için spesifik her bir sorunun çözümü için Kur'an'a başvurma gereği duymamışsa da elde edilen zaferlerin katkısıyla genişleyen İslâm toplumu bünyesine farklı etnik kökenden insanları katınca, siyasî, sosyal, ekonomik vb. sorunlar görülmeye başlamış; diğer sorunların çözümünde olduğu gibi kimi siyasî sorunlarla ilgili Kur'an'a başvurma ihtiyacı hissedilmiştir.¹ Özellikle Hazret-i Osman (v. 35/656) dönemi, bu sorunların en çok belirginleştiği zaman dilimi olmuştur. İman - amel ilişkisi tartışmalarına öncülük eden sesli düşünceler de Hazret-i Osman'ın katledilmesi çerçevesinde dile getirilmeye başlamıştır: Müslümanların genelinde bu halifenin icraatlarına (*amel*) yönelik büyük bir hoşnutsuzluk bulunduğu bir vâkiadır. Rivayetlere göre, muhalifler Hazret-i Osman'ı *tekfir* etmişlerdir.² İbn Mes'ûd, Muhammed b. Ebu Bekr ve Muhammed b. Ebu Huzeyfe'nin "Osman'ın kanını akıtmayı helâl gördüğü"³ şeklindeki rivayetlere bakılırsa, en azından bazı Müslümanlar Halife'nin izlediği politikaları iman-amel ilişkisi çerçevesine oturtmuş gözükmektedirler.⁴ Hazret-i Âişe de "Osman Kitab'ın hükümlerini çiğnemiş ve küfre gitmiştir."⁵ demiştir. Esasen, isyancıların tüm istediği Halife'nin istifa etmesi ve Mervan'ı ya bizzat ortadan kaldırması ya da kendilerine teslim etmesi idi. Her iki taleplerine de ret cevabı alınca, öyle görünüyor ki bu taleplerine katil yoluyla

- 1 Hazret-i Ebû Bekr dönemi olaylarında kullanılan ayetler için bkz. Kenan Ayar, "Hazret-i Ebû Bekr Dönemi Olaylarında Kur'an'ın Referans Olarak Kullanılması", *OMÜİFD*, sy. 24-25, (Samsun 2007), 151-175.
- 2 Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyîb el-Bâkîllânî, *et-Temhîd fi'r-Redd ale'l-Mültehideti'l-Mu'attile ve'r-Râfida ve'l-Havâric ve'l-Mu'tezile*, (Kahire 1973), 220, krş. Taha Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, (yy: Dârü'l-Me'ârif, ty,) I: 171. Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyâsî Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1992), 175.
- 3 Muhammed b. Sa'd b. Muni' ez-Zühri, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, Th. Ali Muhammed Ömer, (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001) III: 69.
- 4 Haccâc b. Güzeyye gibi bazı Ensârî Müslümanların Halife'nin öldürülmesi "Allah'a yaklaşma vasıtası olarak" görmeleri ise (Akbulut, *age*, 188-189) gerçekten önemli bir hadisedir. Bu zatın Mervân b. Hakem'i bir vuruşta yere serdiği ve Hz. Ali ile birlikte ateşli bir savaşçı olarak Sıffîn'e katıldığı anlatılmakta ise de söz konusu rivayet yer verilmemektedir. İzzüddin İbnü'l-Esîr Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *Üsdü'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, Th. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz, (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty) I: 693; Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, Th. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1415/1995), IV: 553
- 5 Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 89b, 95b (Etem Ruhi Fığlalı, "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *AÜİFD* 20, sy. 1 (1972), 235.

nail olmak istediler. Halife ile yaptıkları konuşmalarda da bunu ihsas etmiş olduklarından, Halife kendilerine;

“-Şu üç zümreden; zina eden, kasden adam öldüren ve *irtidat* edenlerden başkasının katledilmesi caiz değildir!”⁶ deyince, şu karşılığı vermişlerdir.

“-Sen öyle diyorsun, ama biz Allah’ın kitabında bunlardan başkalarının da, yani ‘Yeryüzünde bozgunculuk yapan, *bağy* ettiği (haddi aştığı) halde hâla savaştan ve hakkın söylenmesini engelleyip bu uğurda savaştanların da öldürüleceğine dair hükümler görüyoruz; ki sen, bunların tamamını irtikâp etmiş bulunuyorsun!”⁷

Bu rivayete göre ise hiç kimse Halife’yi *tekfir* etmemekte, katline ilişkin başka gerekçeler zikretmektedir.

Muhâliflerin profiline bakarak, dinî olmaktan çok siyasî olduğu kanaatine vardığımız bu katil olayı, Halifenin de tahmin ettiği gibi⁸ Müslümanlar arasında hem siyasî hem de fikrî olarak kıyamete kadar başlayacak bir fitneye/ayrılığa yol açmıştır. Cemel, Sıffîn vb. iç savaşlardan sonra iman - amel ilişkisi çerçevesinde yoğunlaşan tartışmaların temel sâiki de bu hadisedir. Abartılı rakamlar bir yana, binlerce Müslümanın öldüğü kesin olan bu kanlı savaşlardan sonra, Müslümanlar iman ile amel arasında bağlantı kurmaya başlamıştır.

Makalede, Hazret-i Osman döneminde ortaya çıkan siyasî meselelerde Kur’an’a yapılan atıfları veya Kur’an’dan getirilen delilleri ele alıp inceleyeceğiz. İlk önce Hazret-i Osman tarafından kullanılan ayetleri tahlil ettikten sonra muhalifler tarafından kullanılan ayetleri ılımlı muhalifler ve isyancı muhalifler şeklinde bir ayırımı giderek ele alacağız. Değerlendirmede temel kaynaklarımız tefsir eserleri olmakla beraber burada kullanılan ayetleri tespit etmek üzere İslam tarihi kaynaklarına başvurduk. Ayetlerin çevirisinde *Kur’an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı* (Murat Sülün, İstanbul: Çağrı Yy., 2011) adlı meâli kullanacağız.

1. HAZRET-İ OSMAN’IN KULLANDIĞI AYETLER

İslam tarihçileri tarafından Hazret-i Osman’ın 12 yıllık⁹ iktidarı, iki döneme ayrılarak ele alınıp ilk altı yılı “sükûnet dönemi” ikinci altı yılı ise “karışıklık

6 Bu hükmü teyit eden bir hadis için bkz. *Buhârî*, “Diyât”, 6; *Müslim*, “Kasâme”, 25-26; *Ebû Dâvud*, “Hudûd”, 1; *Tirmizî*, “Hudûd”, 15.

7 İbn Sa’d, *Tabakât*, III: 69; İzzüddin İbnü’l-Esîr Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi’t-Târih*, III: 172.

8 İbn Sa’d, *Tabakât*, III: 67.

9 İbn Sa’d, *Tabakât*, III: 60; Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi -İlk Dönem-*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 436. Taberî (v. 310/923) Hazret-i Osman’ın hicrî 24 yılında halifelik koltuğuna oturduğunu, hicrî 35 veya 36’nın sonlarında da muhalifler tarafından öldürülerek hilafetine

dönemi” olarak adlandırılmıştır.¹⁰ Hazret-i Osman devrinde gerek arazi dağılımı, ganimet paylaşımı, fey meselesi gibi ekonomik gerekse idarî ve dinî konularda¹¹ ilk iki halifenin uygulamalarından farklı yöntemler takip edildi.

Bu dönemde Benû Ümeyye devlet idaresinin üst kademelerinde görevler üstlenmeye başlamıştır.¹² Ancak Hazret-i Peygamber ve önceki iki halifenin uygulamalarıyla bağdaşmayan bu uygulama, bir taraftan Ensâr ve Muhâcirlerin diğer taraftan Kureyş dışındaki kabilelerin tepkisine neden oldu. Oysa Hazret-i Osman hem merkezde hem taşrada siyasi otoriteyi sağlayacağı düşüncesiyle kendi kabilesinden atamalar yapmıştı.¹³ Bununla beraber yakın akrabasına olan düşkünlüğünden ötürü onlara yaptığı bağışlardan dolayı tepki alıyordu.¹⁴ Ayrıca yönetimin yeni fethedilen topraklarla özellikle Irak toprakları ile ilgili takip ettiği politika,¹⁵ fetih harekâtına katılanlar tarafından hoş karşılanmadı. Bunların yanında halifenin, eleştirilerine mâruz kaldığı Ammâr b. Yâsir (v. 37/657), Abdullah b. Mes’ud (v. 32/653), ve Ebû Zer el-Ğifârî (v. 32/653) gibi ashâbın ileri gelen şahsiyetlerine zaman zaman sert tavırlar sergilemesi de tasvip edilmeyen uygulamaları arasında olup bundan dolayı eleştirilmiştir.¹⁶ Toplumda halifenin ve valilerin icraatlarından bütünüyle memnun olanların yanı sıra bütün yapılardan hoşnut olmayan bir zümre de vardı.¹⁷

Kûfe, Basra ve Mısır gibi şehirlerden yönetimin takip ettiği politikalarından duyulan rahatsızlığı dile getirmek için zaman zaman mektuplar yazılmıştır.

son verildiğini belirtir. Bkz. Ebû Ca’fer Muhammed b. Ce’rîr et-Taberî, *Târîhu’r-Rüsûl ve’l-Mülûk*, Th. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhîm, (yy: Dâru’l-Me’ârifîyî.) IV: 242, 415-417.

10 Adem Apak, “Hz. Osman’ın Halifelîği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler” *Usûl İslam Araştırmaları*, sy. 4, (Temmuz-Aralık 2005), 157.

11 Hizmetli, *age*, 436.

12 Taberî, *Târîh*, IV:252-253; Ahmet b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, *Kitâbu Cümel min Ensâbi’l-Eşraf*, Th. Süheyl Zekkar-Riyâd Zerkelî (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1417/1996) VI: 139; Apak, *agm*, 158-159.

13 Adem Apak, *İslâm Tarihi*, 225.

14 Hazret-i Osman’ın akrabalarına yaptığı bağışlar için bkz. Belâzurî, *Ensâb*, VI: 136; Ahmed b. Ebi Ya’kup b. Ca’fer b. Vehb b. Vâdih el-Yak’ûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, Th. Abdu’l-Emir Mihnâ, (Beyrut: Şeriketü’l-İlmiyyi li’l-Matbû’at, 1431/2010) II: 59

15 Özellikle çok verimli Sevâd topraklarının Kureyş’ten olanlara ıktâ olarak dağıtılması Kûfe’deki muhaliflerin tepkisini çekmiştir. Sa’îd b. ‘As’ın meclisinde meydana gelen kargaşa neticesinde halife Hazret-i Osman muhalifleri Şam’a sürgüne gönderdi. Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nemûrî el-Basrî, *Târîhu’l-Medineti’l-Münevver*, Th. Fehîm Muhammed Şeltût, (Cidde 1979), 1141; Ebû Muhammed Ahmed b. A’sem el-Kûfî, *Kitâbü’l-Fütûh*, Th. Ali eş-Şîrî, (Beyrut: Daru’l-Advâ, 1411/1991) I-II: 384-386.

16 İbn Şebbe, *Târîh*, 1099-1101; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyâse*, Th. Ali eş-Şîrî, (Beyrut: Dâru’l-Advâ, 1410/1990), 50-51; Belâzurî, *Ensâb*, VI: 147-148, 161, 162, 163.

17 Hizmetli, *age*, 436.

Mevcut yönetimin uygulamalarından rahatsız olan Mısırlı muhalifler kaleme aldıkları mektupta şunu dile getirdiler.

“Müslümanların ileri gelenlerinden sınanmakta olan halifeye. Bize ve sana sayısız nimetler bahşeden, verdiği hüccetlerle seni öncelikli kılan Allah’a hamdederiz. Allah Teâla kitabında şöyle buyurmaktadır: “De ki: Allah’ın size indirdiği sizin de bir kısmını haram, bir kısmını helal kıldığınız rızıklar hakkında ne dersiniz?” (Yunus 10/59) Ağzından çıkan bir söz ile dilediğini helal, dilediğini haram yapıyorsun. Yakınlarına uygulamayıp diğer insanlara tatbik ettiğin had cezaları hususunda Allah’ı sana hatırlatırız. Bu konuda Allah’ın sünneti tektir. Kendisine itaat edeceklerine dair, Allah’ın onlardan söz aldığı kavmi sana hatırlatırız. Onlar son derece samimi bir şekilde sana biat ettiler, fakat sen onların biatlerine bunları aldatarak karşılık verdin. Onları yurtlarından çıkardın, mallarından alıkoydun. Oysa Allah Kur’an’da şöyle buyurmaktadır: “Hani; “Birbirinizin kanını dökmeyeceksiniz, birbirinizi yurdunuzdan sürmeyeceksiniz.” diye sizden söz almıştık. Sonra, siz de bunu ikrar etmişsiniz. -Buna hâlâ şahitlik ediyorsunuz.-” (Bakara 2/84) Sana Allah’ı hatırlatıyor, günahlardan uzaklaşman için nasihat ediyoruz. Bizden itaat etmemizi istiyorsun, ama Allah’ın kitabı “Allah’a isyan edene itaat yoktur” buyurmaktadır. Eğer Allah’a itaat edeceğine söz verirken biz de seni destekler, sana saygı duyarız. Ama bundan vazgeçersen, o zaman anlarız ki sen, hem kendini hem de bizi yok etmek istiyorsun. Ölümlü ve hesaba çekilecek bir kula itaatimizle her şeyi yaratan, yarattıklarına en güzel şekilde suret veren ve ebedi ve ezeli olan Allah’a isyan ediyorsak, bizi O’nun gazabından kim kurtarabilir!?”¹⁸

Bu rivayette Mısırlı muhaliflerin dile getirmeye çalıştıkları başlıca hususları şöyle sıralayabiliriz:

- (i) Halifenin, kendi isteğine göre bazı şeyleri helal, bazılarını haram kılması.
- (ii) Yakın akrabalarına had cezalarını uygulamayıp diğer insanlara tatbik etmesi.
- (iii) Kendisine itaat edeceklerine dair söz veren ve biat eden insanları yurtlarından kovması, mallarından alıkoyması.

Bu üç hususu dile getiren Mısırlı muhalifler halifeye olan biatlerini de bozduklarını belirterek itaatlerini, halifenin Allah’a itaat etme şartına bağladılar.

18 İbn Şebbe, *Târîh*, 1120-1121.

Hazret-i Osman Mısırlı muhaliflerin mezkûr eleştirilerine cevaben yazdığı mektupta; Mâide 5/7, Hucurât 50/6, Âl-i İmrân 3/77, Nahl 16/91, Nisâ 4/59, Fetih 49/10 ve En'âm 6/159'a yer vermiştir.¹⁹ Bu ayetler gelişigüzel seçilmiş olmayıp, yukarıdaki eleştirileri göz önünde bulundurarak her biri üzerinden özel hususlara dikkat çekmektedir. Biz bunların hepsini açıklama cihetine gitmeyip “verilen ahdi yerine getirme” vurgusu üzerinden “biate bağlılık” konusuna ve Nisâ 4/59 ile dikkat çekilen “itaat” konusuna değineceğiz.

1.1. AHDİ / BİATI BOZMAMA ÇAĞRISI

Halifenin mektubunda yer alan dört ayetin içeriği (Mâide 5/7, Âl-i İmrân 3/77, Nahl 16/91, Fetih 49/10) “ahit / mîsâk / biat” konusu ile ilgilidir. Mâide 5/7. ayetin meâli şöyledir: “Allah’ın üzerinizdeki nimetini ve O’nunla yaptığımız anlaşmayı hatırlınızdan çıkarmayın; -ki ‘İşittik ve itaat ettik!’ dediğinizde sizi bununla bağlamıştı.- Allah’tan sakının. Allah gerçekten sinelerin özünü bilir (Zihinlerin en derin bölgelerine bile vâkıftır)” Müfessirler bu ayette geçen “nimet” kelimesinin cins anlamda kullanıldığını dolayısıyla tüm nimetlerin bu kapsama girdiğini söylemekle beraber bazı müfessirler nimet kelimesi ile ilgili şu hususları özellikle belirtmişlerdir:

- a) Zenginlik
- b) Güzel akıbet²⁰
- c) İslam²¹
- d) Toplumda hâkim konuma gelme²²

Yine ayetteki mîsâkın hangisi olduğu ile ilgili şu görüşler belirtilmiştir:

a) Her türlü koşulda Peygambere biat edeceğine, Allah’ın ve Peygamberin kendilerine emrettiği şeyleri yapacaklarına dair ashâbın verdiği söz.²³

b) Allah’ın, insanları Hazret-i Adem’in sülbünden çıkarıp “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” diye onları şahit tutarken aldığı söz.²⁴

¹⁹ İbn Şebbe, *Târîh*, 1121-1222.

²⁰ Ebû Muhammed Abdulhak b. Atıyye el-Endülüsî, *el-Muharrerü'l-Vecîz fi Tefsîri Kitâbi'l-Azîz*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, ty.), 522.

²¹ Cârullah Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vucûhi't-Te'vîl*, Th. 'Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavviz, (Riyad: Mektebetü 'Ubeykân, 1418/1998), II: 211; Burhanüddin Ebû'l-Hasan İbrâhîm b. Ömer el-Bikâ'î, *Nazmü'd-Dürer fi Tenâsübi'l-Âyât ve's-Süver*, (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmiyyî, ty.), VI: 38.

²² İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, 522; Muhammed Tâhir İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, ed-Dâru't-Tûnusiyye, (Tunus 1984), VI: 133.

²³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II: 211. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, 522; el-Bikâ'î, *Nazmü'd-Dürer*, VI: 39.

²⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Th. Abdulah b. Abdu'l-Muhsin et-Türkî, (Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001), VIII: 219-220; Ebû'l-Ferec

Taberî (v. 310/923) bu iki görüşten İbn Abbas'a (v. 68/687-88) ait olan birincisini tercih etmiştir. İbn 'Âşûr (v. 1248/1868) da bu ayette alındığı vurgulanan sözlerin başta İslam'a giren Müslümanların verdikleri söz olmak üzere iki Akabe biatı ile Hudeybiye'deki Rıdvan biatı olduğunu belirtmektedir.²⁵ Ayetin devamında müminlerden söz alınırken "Baş göz üstüne" anlamında dile getirdikleri pekiştirici ifadelerin zikredilmesi Taberî ve İbn 'Âşûr'un benimzedikleri anlamın daha doğru olduğunu göstermektedir. Ayrıca Taberî, surenin on ikinci ayetinde Yahudilerden alındığı bildirilen sözün zikredilmesinden hareketle burada kast olunan mîsâkın, insanların Hazret-i Adem'in sulbünden çıkarıldığı anda alınan söz olmadığını belirtmektedir.²⁶

Allah'ın insanlara bahşettiği nimetler ile Hazret-i Peygamber'e yapılan biatlerin gözetilmesi gerektiği vurgusuna sahip ayetin, Hazret-i Osman tarafından kullanıldığı bağlamda öne çıkan anlamı, kendisine yapılan biatin sürdürülmesi hususudur. Çünkü muhalifler, halifeye hitaben yazdıkları mektupta yönetimin kabul görmeyen mezkûr uygulamalara son vermemesi halinde Hazret-i Osman'a yaptıkları biatı sonlandıracaklarını açıkça beyan ettiler. Ayrıca halifenin Allah'a isyan ettiğini, Allah'a isyan edene itaat edilmeyeceğini dile getirdiler.²⁷ Müfessirler ayette müminlerden alınan sözü / mîsâkı "her türlü koşulda Peygamber'e biat edeceğine, Allah'ın ve Peygamber'in kendilerine emrettiği şeyleri yapacaklarına dair ashabin verdiği söz" olarak tefsir ederken, Hazret-i Osman, bu söz / mîsâk ile daha önce halkın kendisine verdiği biatı kast etmiştir.

Hazret-i Osman'ın mektubunda biat konusuna dair yer verdiği ikinci ayet ise Âl-i İmrân suresinin 3/77. ayetidir. Ayetin meâli şöyledir: "Allah'a verdikleri sözü ve ettikleri yeminleri az bir pahaya değişenlerin Âhirette hiçbir nasipleri yoktur. Kıyamet Günü Allah onlarla (dostâne) konuşmaz; onlarla (rahmet nazarıyla) bakmaz ve onları temize çıkarmaz. Can yakıcı bir azaptır bunların hakkı!..." Cenabı Hak, verdikleri sözleri ve ettikleri yeminleri az bir paha karşılığı satanların ahirette hiçbir nasiplerinin olmayacağını; bilakis onların

Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423-2002), 364. İbnü'l-Cevzî misâk ile ilgili iki görüş daha zikreder. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 364.

25 İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, VI: 133.

26 Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, VIII: 220.

27 İbn Şebbe, *Târîh*, 1121. Bu konu ile ilgili rivayetler için bkz. Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, 27: 209, 38: 271, 45: 235, 236, 238, 238; Nesâî, "Bey'at", 34; Humeyd b. Zenceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, Th. Şâkir Zeyb Feyyâz, (Riyâd: Merkezu Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1406/1986), I: 71.

Allah'ın öfkesini celbettiklerini²⁸ ve bu sebeple elem verici bir azaba dūcâr olacaklarını bildirmektedir. Bu ayetin nüzûl sebebi hakkında birden fazla görüş bulunmakla beraber²⁹ bunlar arasından siyak ve sibak bütünlüğünü dik-kate alarak uygun gördüğümüz şu görüşü aktarmak istiyoruz:

Hasan-ı Basrî'nin (v. 110/728) savunduğu bu görüşe göre Âl-i İmrân sure-sinin 77. ayeti, "Ümmiler hakkında bize herhangi bir sorumluluk düşmez." (Âl-i İmrân 3/75) iddiasında bulunan Yahudiler hakkında inmiştir. Bu konuda kendi kafalarından uydurdıkları bazı şeyleri yazarak bunların Allah'tan geldiğini iddia ediyorlardı.³⁰ Ayette geçen "Allah'ın ahdi" tabiri ile neyin kast edildiği tam olarak anlaşılammaktadır. Bizim tercih ettiğimiz anlam doğrul-tusunda bakıldığında söz konusu tabirle kast olunan, Allah'ın emir ve yasak-larını³¹ gözetmektir. Bu durumda, Allah'ın ahdini az bir pahaya satmak ifa-desi, "Ümmilerin emanetlerine hanet ettiğimiz için biz Yahudilere günah yazılmaz"" şeklinde bir bilgi bulunmamasına rağmen Yahudilerin, Tevrat'ta bir tahrife giderek bu bilginin kitapta yer aldığını ileri sürmeleri, böylece Allah'ın emrine muhalefet etmeleri anlamına gelir.

Fahredden er-Râzî (v. 606/1210), mezkûr ifadenin kapsamını genişleterek şu açıklamayı yapar: "Allah'a verdikleri sözü az bir pahaya değişenler" ifa-desi; Allah'ın emrettiği her şey, Peygamber (a.s.) vasıtasıyla alınan her türlü söz ve kişinin şahsi olarak sorumlu olduğu şeyleri içine alır. Çünkü bunlar yerine getirilmesi gereken Allah'ın ahitleridir.³²

Allah'a verdikleri sözü ve ettikleri yeminleri az bir pahaya değişenlerin âhirette hiçbir nasiplerinin olmayacağı vurgusuna sahip bu ayet ile Hazret-i Osman, öncelikle dinî ve ahlâkî kabuller üzerinden muhataplarına seslenmek istemiştir. Allah Teâlâ Kur'an'da, verdiği sözden dolayı kişiyi sorumlu tuta-cağını³³ birçok vesile ile açıklamış, verdiği sözü tutmayanların ahirette azapla karşılaşacaklarını ifade etmiştir. Hazret-i Osman, muhaliflere, bağlılığın bil-dirgesi olarak kendisine yapılan biati devam ettirmelerini, aksi takdirde ahi-rette mükâfat namına hiçbir karşılık göremeyip elem verici bir azaba dūcâr olacaklarını, bu ayeti hatırlatarak ihsas ettirmeye çalışmıştır.

28 İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr, ve't-Tenvîr*, II: 290. Bu ayette Allah'ın onlarla konuşmayacağı ve onlara bakmayacağı şeklindeki ifadeler, Allah'ın kızgınlığından kinayedir. İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr, ve't-Tenvîr*, III: 290.

29 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V: 516-520; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, 319; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 204; Râzî, *Mefâtihül-Ğayb*, VIII: 115.

30 Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981), VIII: 115.

31 Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtûrîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, Th. Fatıma Yûsuf el-Haymî, (Beyrut: Müessesetü Risâle, 1425/2004), I: 307.

32 Râzî, *Mefâtihül-Ğayb*, VIII: 115.

33 İsra 17/34.

Âl-i İmrân suresinin 77. ayetinde “Allah’a verdikleri söz” ifadesi, müfessirler tarafından “Yahudilerin emir ve yasaklarını yerine getirecekleri yönünde Allah’a verdikleri söz” olarak tefsir edilirken³⁴ Hazret-i Osman, ayette ifade edilen anlamı tıpkı Fahreddin er-Râzî gibi³⁵ umumi telakki ederek kendisine verilen biatı ayetin kapsamına dâhil etmiştir. Bu sözü “az bir pahaya değiştirme” ifadesini müfessirler, “Allah’ın emir ve yasaklarına riayetsizlik” olarak açıklarken, Hazret-i Osman, verdiği biatten dönmek anlamını çağrıştıracak şekilde kullanmıştır.

Halifenin mektubunda yer alan ayetlerden bir diğeri ise Nahl suresi 16/91. ayetidir. Ayetin meâli şöyledir: “Antlaşma yaptığınızda, Allah’ın ahdini yerine getirin; Allah’ı kefil kılarak sapasağlam yapmış olduğunuz yeminleri bozmayın. Yaptıklarınızı Allah elbette bilir!” Ayette dile getirilen husus, yerine getirileceğine dair garanti vermek üzere Allah’ın şahit tutulduğu antlaşmaların ifa edilmesi ve yine Allah’ın şahit tutularak pekiştirilen yeminlerin bozulmamasıdır.

Bu ayetin kimler hakkında indiği noktada İbnü'l-Cevzî (v. 597/1201) iki görüş nakletmektedir:

a) Mücâhid (v. 103/721) ve Katâde’nin (v. 117/735) benimsediği görüşe göre bu ayet cahiliye döneminde antlaşmalarda bulunanlar için inmiştir.

b) İkinci görüşe göre ise bu ayet Resulullah’a biat edenler hakkında inmiştir.³⁶

İbn ‘Âşûr, Resulullah’ın henüz İslam’ın başında Mekke’de iken Müslüman olanlardan biat aldığını belirterek “marufta Allah’a isyan etmeyeceklerine dair Resulullah’a söz verenler” hakkında olduğunu belirtmiş, bu sözün ileriki süreçte Akabe ve Hudeybiye’de alınan sözlerle tekrarlandığını ifade etmiştir.³⁷ İbn Atıyye’ye (v. 541/1147) göre ise bu ayet cahiliye döneminde herhangi bir maruf üzerinde ve herhangi bir ahlaki rezaleti yasaklamak üzere gerçekleşen ahitleri pekiştirmek üzere inmiştir.³⁸

Hazret-i Osman, biatı bozmanın ahirette kişiyi nasıl bir sonuç ile karşı karşıya bırakacağı hususu üzerine düşünmeye sevk ettiği muhaliflere, Nahl suresinin 91. ayeti ile biatı bozmamaları ve gereğini yerine getirmeleri gerektiğini hatırlatmıştır. Bu ayette geçen “Allah’ın ahdi” tabiri ile “müminlerin iyi olduğu bilinen hususlarda / ma’rufta Allah’a itaat edeceklerine dair verdikleri

34 Bu ayetin Müslümanlara yönelik olduğunu ifade eden müfessirlere göre ise Allah’a verilen ahid ile kast olunan emirleri yerine getirmek yasaklardan kaçınmaktır.

35 Râzî, *Mefâtihül-Çayb*, VIII: 115.

36 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 791.

37 İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XIV: 260

38 İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, 1112.

söz” vurgulanırken, halife bu tabirle “kendisine yapılan biatı” kast etmiştir. Bu biatı bir anlamda Allah’a yapılmış olarak kabul etmiştir.

Halifenin biat konusu ile ilgili zikrettiği bir başka ayet ise Fetih suresi 49/10. ayetidir. Ayetin meâli şöyledir: “(Rıdvan ağacının altında) sana biat edenler, aslında Allah’a biat etmişlerdir. Senin elin değil Allah’ın elidir elllerinin üstündeki... Dolayısıyla, kim cayarsa tamamen kendi aleyhine caymış olur! Kim de Allah’la yaptığı anlaşmaya vefa gösterirse, ona da Allah büyük bir mükafât verecektir.”

Hicretin altıncı senesinde Mekke’yi ziyaret ederek umre yapmak isteyen Hazret-i Peygamber, Muhacirler ve Ensardan oluşan 1400³⁹ kişilik bir grup eşliğinde Medine’den Mekke’ye doğru yola koyuldu. Müslümanların Mekke’ye girmelerini istemeyen Mekkeli müşrikler, onların bu girişimini engellemeye çalıştılar. Kabe’ye savaşmak için gelmediklerini bildirmek ve Mekke’ye giriş izni almak için gönderilen Hazret-i Osman’ın, müşrikler tarafından öldürüldüğü haberi Hazret-i Peygamber’e ulaştınca, onlarla sonuna kadar savaşacaklarına dair Müslümanlardan biat / söz aldı.⁴⁰ Hudeybiye’de bir ağacın altında Müslümanların birer birer gelip ellerini Hazret-i Peygamberin eli üzerine koyarak savaştan kaçmayacaklarına dair biat sözü vermelerini, Yüce Allah, aynı zamanda kendisine verilen bir söz olduğunu belirtti. Çünkü orada peygambere gelerek ellerini onun elinin üstüne koymak suretiyle biat edenler aynı zamanda Allah’ın garantörlüğü altında bu işi yaptılar.⁴¹ Biat edenler, zahiri anlamda Hazret-i Peygambere biat etseler dahi gerçek anlamda Allah’a biat etmişler.⁴² Müşriklerle sonuna kadar savaşacaklarına dair Hudeybiye’de Hazret-i Peygambere söz verdikten sonra bu sözlerinden cayanlar artık sadece kendi aleyhlerine caymış olacaklardır. İbn ‘Âşûr’un da belirttiği gibi Allah Teâlâ bu ifade ile biat sözü verenlerin, sözlerinin gereğini yerine getirmeleri için uyarıda bulunmuş, aksi takdirde bu sözü çiğnemeleri

39 Hazret-i Peygamberin Medine’den ayrılırken yanındaki Müslümanların sayısı noktasında farklı görüşler bulunmaktadır. İbnü’l-Cevzî, 1300, 1400, 1500 ve 1525 olmak üzere dört farklı rakam vermektedir. İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 1317. İbn Atıyye ise 1200, 1400, 1600, 1700 ve 1800 rakamlarını verirken kabul ettiği görüş 1400’dür. İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, 1731. İbn ‘Âşûr gelen rivayetlerin çoğunluğu 1400 yönünde olduğunu belirtir. İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XXVI: 159.

40 İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 1317; İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XXVI: 159.

41 Bu görüş, Râzî’nin ayette geçen el (yed) kelimesinin koruma/garantörlük anlamında olduğu şeklindeki görüşüne dayanmaktadır. Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, XXVIII: 87.

42 İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XXVI: 158.

kendi aleyhlerine olacaktır.⁴³ Ancak verdikleri söze sadık kalarak tüm sıkıntılara rağmen Hazret-i Peygamberin yanından ayrılmayanlara ise Allah büyük bir mükâfât vereceğini vadedmiştir.⁴⁴

Verdikleri söze / biate sadık kalmayıp biatını bozmanın sorumluluğunun kendilerine ait ve onların aleyhine olacağını söyleyen müfessirler, bu kimse-lerin ne gibi bir sonuçla karşılaşılacağını belirtmemişlerdir. Sadece ele aldığı-mız tefsirler içerisinde Tevilâtü'l-Kur'ân adlı eserin müellifi İmam Mâtürîdî (v. 333/944) bu sonucun öteki âlemde ateşle karşılık görmek ve diğer müfessirlerin vurguladığı gibi sonucun sadece kendi aleyhine olması gibi iki şekilde anlaşılabilirliğini belirtmiştir.⁴⁵ Ancak sonucun kendi aleyhlerine olması durumu yine diğer müfessirlerde olduğu gibi muğlak kalmıştır. Diğer taraftan verdikleri sözü gereği gibi yerine getirenlerin büyük bir karşılık göreceği şeklindeki ifadeyi ise müfessirler cennet ve cennetteki kalıcı nimetler olarak yorumlamışlardır.⁴⁶ Kanaatimizce burada biat edenler, sözlerine sadık kalmalarını durumunda kötü akıbetle tehdit edilmektedir.

Hazret-i Osman'ın mektubuna aldığı Fetih suresinin 10. ayeti diğer ayetlere nazaran farklılık arz etmektedir. Zira şu ana kadar alıntılıdığı ayetlerle halife, itaat sorumluluğunu ortadan kaldırdıklarını dile getiren muhalifleri, Kur'an'daki ahde vefa gösterme, yeminlere sadık kalma gibi ahlâkî erdemleri içeren ayetleri zikretmek suretiyle tekrar itaat çizgisine çekme uğraşısı vermekte idi. Ancak Fetih suresinin 10. ayeti ile bir önceki çabası fayda vermediği, yani muhalifler takındıkları tavrı devam ettirdikleri takdirde bu davranışlarının gerektirdiği akıbetle hazır olmalarını ifade ederek tehdit etmektedir. Çünkü bu ayet Hudeybiye'de müşriklerle sonuna kadar savaşacaklarına dair Rasulullah'a söz veren müminlerin, sözlerinin gereğini yerine getirmeme durumunda tüm sorumluluğun kendilerine ait olacağını bildiren tehdit ifadeleri içermektedir. Bu ayetteki tehdit, verdiği sözü yerine getirmemenin ahiretteki sorumluluğudur. İmam Mâtürîdî de bu sonucun öteki âlemde ateşle karşılık görmek ve diğer müfessirlerin vurguladığı gibi sonucun sadece kendi aleyhine olması şeklinde açıklayarak ahiretteki bu sorumluluğa işaret etmiştir.⁴⁷ Hazret-i Osman'ın "verdiği sözü tutma ve biate sadık kalma" şeklinde mektubun başından beri yaptığı vurgu bu ayette mündemiç olsa bile; ayetin bundan daha önemli ve öne çıkan vurgusu, verdiği sözü tutmamanın neticesine katlanma tehdididir.

43 İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tevvîr*, XXVI: 160.

44 İbn 'Âtıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, 1731.

45 Mâtürîdî, *Te'vilât*, IV: 523.

46 Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XXI: 255; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, 1731; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1319; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVIII: 87.

47 Mâtürîdî, *Te'vilât*, IV: 523.

Nitekim halife, muhasaranın çok sıkı olduğu bir anda, önce muhaliflerle görüşerek üç günlük bir süre talebinde bulunmuş, ardından Muâviye (v. 60/680), Abdullah b. Sa'd (v. 36/656-657) ve İbn Âmir'e (v. 59/679) içinde bulunduğu durumu bildiren mektuplar yazarak kendisini kurtarmaları için asker göndermelerini istedi. Hazret-i Osman'ın yardım talebine karşılık Şam, Kûfe ve Basra valileri oluşturdukları birtakım askeri birlikleri Medine'ye gönderdiler. Ancak Medine'ye varmadan yolda, halifenin muhalifler tarafından öldürüldüğü haberini almaları üzerine tekrar şehirlerine geri döndüler.⁴⁸ Şayet bu destek kuvvetleri Medine'ye halife öldürülmeden önce ulaşsaydı, halifenin karşılaştığı akıbete muhaliflerin önde gelen şahsiyetleri uğrayacaktı.

1.2. İTAAT VURGUSU

Muhaliflerin itaatsizlik eylemi halife tarafından çok ciddi bir tehlike olarak algılandığından, mektubunda yer verdiği ayetler, biatin bozulmaması ve itaatin sürdürülmesine yönelikti. Aslında biat ile itaat konusu madalyonun iki yüzü gibi algılanabilir. Zira Müslümanların idarecisi ve yöneticisi olarak halifeye biat eden Müslümanlar, aynı zamanda ona itaat edeceklerini de bildirmiş olmaktadır. Dolayısıyla, itaat ortadan kalktığı zaman biatin de anlamını yitirdiği sonucuna ulaşmak mümkündür. Bu ilişkinin farkında olan Hazret-i Osman, biat vurgusuna sahip ayetlerin yanı sıra Allah'a, Peygambere ve yöneticilere itaati emreden Nisâ suresinin 59. ayetini kullanmıştır. Ayetin meâli şöyledir: *"Ey İman edenler! Allah'a itaat edin, Peygambere ve -sizden olan- yöneticilere itaat edin. Herhangi bir hususta çekişecek olursanız, onu Allah ve Resulüne arz edin; -tabîi, Allah'a ve son güne iman etmişseniz...- Çünkü bu, sonucu itibarıyla hem daha hayırlı hem de daha güzeldir."*

Sebeb-i nüzûlü hakkında farklı görüşler ileri sürülen Nisâ suresinin 58. ayetinde, özellikle Müslümanların fey ve sadakalarını toplama ve dağıtma işlemleri için görevli kılınan kimseler⁴⁹ başta olmak üzere tüm müminlere, sahibine iletilmesi gereken her türlü emaneti⁵⁰ gözetmeleri ve sahiplerine ulaştırmaları emredilmektedir. Ayrıca ihtilaf edilip çözüme kavuşturulması gereken meseleler hakkında da adaletle hüküm verilmesi istenmektedir. Görüldüğü üzere, bu ayetin muhatabı, Müslümanların idari, askeri veya hukuki işlerini yerine getirmek üzere herhangi bir göreve getirilen kişi olduğu açıktır. 59. Ayette ise muhatap değişmekte, re'âyâ'ya hitaben Allah'a, Resulüne ve yetki sahibi kimselere itaat etme emri verilmekte; ayrıca hakkında ihtilaf edilen bir

48 Taberî, *Târîh*, IV: 351-352, 368-371.

49 Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, VII: 171.

50 İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, V: 92.

meselenin hükmünü öğrenmek için Allah ve Resulüne başvurmaları istenmektedir. Ayette geçen “ülü'l-emr” ifadesi ile kimlerin kast olunduğu tartışmalıdır. Bu konuda dört farklı görüş bulunmaktadır:

- a) Yöneticiler
- b) Bilginler ve Fakihler
- c) Resulullah'ın ashabı
- d) Hazret-i Ebû Bekr ve Hazret-i Ömer.⁵¹

Taberî, Hazret-i Peygamberden sahih olarak geldiğini öne sürdüğü rivayetlerin desteği ile en sahih görüş olarak “yöneticiler” görüşünü benimsemektedir.⁵² İbn Atıyye bir önceki ayette emanetlerin ehline verilmesi ve adalet ile hükmedilmesi emrinin yöneticilere yönelik olduğunu bu ayette ise emrin yönetilenlere yönelik olup Allah'a, Resulüne ve yöneticilere itaat istenmektedir, dedikten sonra cumhurun görüşü olarak “ülü'l-emr” den muradın “yöneticiler” olduğunu belirtmiştir.⁵³ Diğer görüşleri de sıralayan İbn Atıyye'nin bu görüşe ilk sırada yer vermesi, bunu benimsediğini göstermektedir. İbn 'Âşûr ise tüm bu görüşleri birleştirerek şöyle bir görüş ortaya koymuştur: Bu ayette bildirilen “ülü'l-emr”; ordu komutanlarını, peygamber dışında halifelikten hisbe sorumlusuna kadar tüm yöneticileri, sahabenin fakih ve müctehid olanlarından son zamanlara kadar ki tüm ilim ehlini yani Ehlü'l-hal ve'l-akd'i kapsar.⁵⁴

İlgili ayetler inzâl edildiği sırada günümüzdeki gibi bir idarî teşkilât olmadığından “ülü'l-emr”i siyasî/idarî elitle sınırlandırmanın gerçeği yansıtmadığı yönünde görüşler de öne sürülmüştür. Buna göre toplumsal işleyişte etki ve yetki sahibi olan sadece idarî değil, inzibatî, askerî ve ilmî kadrolar, hatta toplumu yönlendiren sermaye ve iş çevreleri ile sivil toplum kuruluşları da terkinin anlam sahasına girer.⁵⁵

Hazret-i Osman, Allah ve Resulüne itaat emrinin yanında ülü'-emre / yöneticilere itaat emrini barındıran Nisa suresinin 59. ayetini zikrederek halifeye bağlılığın bozulmaması yönündeki çağrısını pekiştirmiştir. İslam'da halifeye (devlet reisine) itaatın temeline Nisa suresi 59. ayeti yerleştirilir.⁵⁶ Bu ayetteki “ülü'l-emr” ifadesinin anlamı müfessirler tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, müfessirler indinde tartışmalı olan “sizden olan

51 Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, VII: 176-183; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, 449; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 294.

52 Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, VII: 182.

53 İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, 449.

54 İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, V: 98.

55 Murat Sülün, *Kur'ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?*, (İstanbul: Ensar, 2015), 90.

56 M. Saffet Sarıkaya, “Ehl-i Sünnet'in Devlet Telakkisinde İki Mesele: İdarî Sistem, Devlet Reisine İtaat”, *SDÜİFD*, sy. 4, (1997), 25.

yöneticilere itaat edin" tabirindeki "ülül-emr" ifadesi, Hazret-i Osman nazârında gayet açıktır. Zira siyasi iktidara karşı başlatılan isyanın arefesinde kendisine yazılan mektupta itaatsizliği çağrıştıran açık ifadelere bu ayetle mukabelede bulunması, mezkûr ifadeyi, bizzat kendisi başta olmak üzere vilayetlerdeki valileri anlamında kullandığını göstermektedir.

Hazret-i Osman'ın ülü'l-emr ifadesini nasıl anladığını kavrama noktasında bu mektubundan hareketle bir sonuca ulaşmak onun düşüncesini ortaya koyma açısından önemli bir veri olabilir. Ama bu, onun söz konusu kavramı sadece bu anlam doğrultusunda yorumladığı manasına gelmez. İçinde bulunduğu şartlar onu, diğer anlamları da muhtemil olması koşuluyla bu anlama özellikle vurgu yapma gereği hissettirmiş olabilir.

Öte yandan, yöneticilere itaat emri mutlak anlamda bir itaati değil, Kur'an'a ve Hazret-i Peygamberin sünnetine uyacağına, hakkı ve adaleti gözeteceğine dair söz veren yöneticinin bu çizgiyi takip ettiği sürece geçerlidir. Yöneticiye itaat hakikat ve adalete itaat anlamında olduğu için, bu minvalden ayrılıp ma'siyet sınırlarına girdiği anda itaat gerekliliği ortadan kalkar. Hazret-i Peygamberden gelen birçok rivayette bu konu vurgulanmaktadır. "Kişi, lehine de olsa, aleyhine de olsa itaat etmek zorundadır. Ancak herhangi bir ma'siyeti işlemekle emrolunduğu zaman itaat ortadan kalkar."⁵⁷ Bunun yanında birçok rivayette Allah'ın kitabı ile hükmettiği sürece burnu kesik Habeşli bir köleye bile biat edilmesi emredilmektedir.⁵⁸ Muhalifler, halifenin bazı şeyleri helal bazılarını haram kılması, yakın akrabalarına had cezalarını uygulamayıp diğer insanlara tatbik etmesi ve kendisine itaat edeceklerine dair biat eden insanları yurtlarından kovması gibi uygulamaları sonucu Allah'a itaat çizgisini aştığını; bu nedenle Hazret-i Peygamber'in direktifi gereği ona itaat etmemek gerektiği kanısında idiler. Tüm bu iddiaların farkında olan halife bu ayetle, kendisine itaatsizliği gerektirecek bir hususun olmadığını; yani muhaliflerin iddiasının doğruyu yansıtmadığını dolayısıyla meşru bir halife olmasından ötürü kendisine itaate devam edilmesi gerektiğini belirtmek istemiştir.

Hâsılı; toplumsal mekanizmanın sağlıklı işleyişi, iman ve islâm dairesindeki kişi, kurum ve kuruluşlara itaat edilmesine bağlıdır. Yalnız bunun için, Kur'an ve Sünnet'in süper norm olarak benimsenip, anlaşmazlık durumunda modern "anlama ilkeleri" doğrultusunda bunlara başvurulması gerekmektedir. "Yaratıcıya isyanın söz konusu olduğu yerde yaratılana itaat edilmez!" (Lâ tâ'ate li-mahlûkin fi ma'siyeti'l-Hâlık) İtaat şartlarının tahakkuk etmediği durumlarda, hasbelkader siyasî ve idarî erkleri ele geçiren kişi ve ailelere itaat

57 İbn Zenceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, 71; Nesâî, "Bey'at", 34,

58 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 27: 209, 38: 271, 45: 235, 236, 238.

Kur'an'ın emri değildir; Hazret-i Peygamber, münkerâtın elle ve dille önlenmesini, hiç değilse onaylanmamasını, benimsenmemesini istemiştir. Demek ki, itaat kayıtsız-şartsız kutsanacak bir edim değildir; akli başında herkesin rahatlıkla kavrayabileceği gibi, idarî, siyasî, silahî, iktisadî, ilmî, edebî vs. güç odakları pasta paylaşımında uzlaşarak (muvâza'a), örgütsüz kitleleri istedikleri gibi çekip çeviregelmiştir. –Hasan-ı Basrî ve İmam-ı Azam gibi– zalim yöneticilerle uzlaşmayan örnekler nadirdir. Ancak toplumda ortaya koyacağı sonuçlar düşünülmeden ülül'emre isyan etmek de Kur'an'ın emri değildir. Kur'an'ın önerdiği sosyal olgular, toplumun gerçeklerini ve bireyin yararlarını korumayı amaçlar. Mekke devri boyunca zalim ülül'emre karşı Hazret-i Peygamber'e "affet, hoş gör, bırak, üzülme" şeklinde telkinlerde bulunması bunu göstermektedir. Aksi bir tutum, yani yeterli bilgi, beceri, donanım ve güç oluşmadan, toplum zalim idareye karşı yeterince bilenmeden isyana kalkışmak, Müslümanları Kerbelâ şehidinin feci âkıbetine düşürür; hercümerç, anarşi, asayişsizlik ve keşmekeş (fitne) alır başını gider; bu ise katilden daha beter bir durumdur...⁵⁹

2. MUHALİFLERİN KULLANDIĞI AYETLER

Üçüncü halife dönemi siyasî olayları çerçevesinde kullanılan ayetler, bu halifenin kullandıkları ile sınırlı olmayıp, Hazret-i Ali, Abdurrahman b. Avf, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvam gibi ileri gelen şahsiyetler başta olmak üzere İslâm'a sonradan girmiş bulunan kimseler de çeşitli ayetlere başvurma gereği duymuştur. Şunu belirtmek gerekir ki, burada kullandığımız muhalif kelimesi, hilafete namzet olmalarından ötürü doğal olarak birbirinin muhalifi olan şûra üyeleri ile isabetsiz gördükleri uygulamalarından dolayı halifeyi eleştiren muhalifleri kapsamaktadır. Ancak burada ılımlı muhalifler ve isyancı muhalifeler şeklinde bir ayırma giderek, bu iki kesimin kullandığı ayetleri ayrı ayrı ele alacağız. Böyle bir ayırım yaparken temel hareket noktamız, halife aleyhindeki faaliyetlerini isyan derecesine vardırانlar ile muhalefetleri sadece söylem düzeyinde kalan veya zaman zaman halifeyi uyarma gereği duyanları birbirinden tefrik etmektir.

2.1. İLİMLİ MUHALİFLERİN KULLANDIĞI AYETLER

2.1.1. ABDURRAHMAN B. AVF / FETİH 49/10

Bilindiği üzere, Hazret-i Ömer vefat etmeden evvel kendisinden sonraki halifeyi seçmek üzere Hazret-i Ali, Hazret-i Osman, Abdurrahman b. Avf, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm ve Sa'd b. Ebî Vakkâs'tan oluşan altı kişilik

59 Murat Sülün, *Kur'an Ne Diyor Biz Ne Anlıyoruz?* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 93-94.

bir şûra heyeti teşkil etmişti. Heyetin halife seçme faaliyetlerinde takip edeceği plan, yine Hazret-i Ömer tarafından belirlenmişti; buna göre üyelerin çoğunluğu tarafından halife olarak seçilen kişiye itaatsizlik eden veya biate yanaşmayanlar, Ebû Talha el-Ensârî (v. 34/654-55) önderliğindeki elli kişilik birlik tarafından boynu vurulacaktı.⁶⁰ Şûra heyetinin hakemi olarak kabul edilen Abdurrahman b. Avf, üçüncü günün sabah namazı vakti Mescid-i Nebevî’de toplanan cemaatin huzurunda halife adaylarına bazı sualler yöneltti. Taberî’nin verdiği bilgilere göre Hazret-i Osman, Allah’ın kitabına ve Resulünün sünnetine uyacağına, kendisinden önceki iki halifenin yolunu takip edeceğine dair kesin söz verdikten sonra Abdurrahman b. Avf, onu halife tayin ettiğini halka bildirdi. Abdurrahman b. Avf minberde Resulullah’ın hutbe verirken bulunduğu yerde, bir altındaki basamakta ise Hazret-i Osman oturmuş şekilde insanlar gelip ona biat ettiler. Fakat Hazret-i Ali biat konusunda ağırdan alıyordu. Bunu gören Abdurrahman b. Avf ona yönelerek; “Dolayısıyla, kim cayarsa tamamen kendi aleyhine caymış olur! Kim de Allah’la yaptığı anlaşmaya vefa gösterirse, ona da Allah büyük bir mükâfat verecektir.” (Fetih 48/10) ayetini okudu. Onun bu ayeti okumasının ardından, Hazret-i Ali Hazret-i Osman’a biat etti.⁶¹

Abdurrahman b. Avf’ın biat etmekte ağır davranan Hazret-i Ali’ye karşı okuduğu bu ayet, İbn ‘Âşûr’un da belirttiği gibi biat eden / söz veren kimselerin verdikleri söze sadık kalmaları noktasında bir uyarı içeriyor. Aksi takdirde ayetin devamında geldiği üzere biat / sözü yerine getirmemenin bütün sorumluluğu kendilerine ait olacaktır. Ancak Hudeybiye antlaşmasının ardından inen bu ayette ifade edilen sorumluluğun ne olacağı müfessirler tarafından açıkça belirtilmemektedir. Fakat Abdurrahman b. Avf’ın, Hazret-i Ali’yi uyarmak maksadıyla okuduğu bu ayetin bir uyarı mahiyeti içerdiği ve bu uyarı dikkate alınmadığı takdirde ne gibi bir netice ile karşılaşılacağı başta Hazret-i Ali, Abdurrahman b. Avf ve şûra üyelerinin geri kalanları olmak üzere herkes tarafından çok iyi bilinmektedir. Buradaki uyarıyı dikkate almanın ortaya koyacağı netice, suikaste uğrayan sabık halife Hazret-i Ömer’in kurduğu heyet için belirlenen şartlarda saklıdır; Hazret-i Ömer, şûra üyeleri kendi aralarında bir kişi üzerinde ittifak ettikleri takdirde buna muhalefet eden kimsenin boynunun vurulmasını⁶² ve bu görev için de elli kişiden oluşan bir birlik kurulmasını istemişti.⁶³

İmdi; Abdurrahman b. Avf’ın okuduğu bu ayetin ne tür bir uyarı niteliği taşıdığı çok açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Hazret-i Ali, şûra heyetinin

60 Belâzurî, *Ensâb* VI: 123. Taberî, *Târîh*, IV: 229; İbn ‘Asem, *Fütûh*, I-II: 328.

61 Taberî, *Târîh*, IV: 328.

62 İbn Sa’d, *Tabakât*, III: 58; Belâzurî, *Ensâb*, VI: 120, 122.

63 Belâzurî, *Ensâb*, VI: 128; İbn ‘Asem, *Fütûh*, I-II, 328.

hakemi tarafından seçilen halifeye biat etmediği takdirde Hazret-i Ömer'in emri gereği boynu vurulacaktı. Abdurrahman b. Avf, suikaste kurban giden halifenin bu emrini açık bir şekilde zikretmek yerine bu uyarıyı içerebilecek bir ayet okumayı daha uygun gördü. Belâzurî'nin aktardığı bilgilere göre Abdurrahman b. Avf, Hazret-i Ali'nin biat etmediğini görünce ona biat et yoksa boynunu vururum, mealinde bir ifade de sarf etmiştir.⁶⁴

Burada açıklığa kavuşturulması gereken bir nokta daha olduğunu düşünüyoruz. Abdurrahman b. Avf tarafından verdiği sözde durması için bu uyarıya muhatap olan Hazret-i Ali, hangi sözü vermiştir? Abdurrahman b. Avf hakem olarak kabul edilmesinin ardından halife olarak seçtiği kimseye muhalefet etmeyeceklerine, muhalefet eden biri çıkarsa ona karşı yanında olmaları için şûra üyelerinin her birisinden çok ağır ve kesin sözler aldı.⁶⁵ Şûra üyeleri çok açık bir şekilde Abdurrahman b. Avf'ın yanında olacaklarına ve muhalefet eden varsa ona karşı savaşacaklarına dair söz verdiler. Dolayısıyla, Abdurrahman b. Avf Fetih 48/10 ayetini okumak suretiyle bir taraftan Hazret-i Ali'nin verdiği sözü tutmasını, beri taraftan verdiği bu sözü tutmadığı takdirde Hazret-i Ömer'in verdiği emri yerine getirmek zorunda kalacağını ve bunun da onun aleyhine olacağını bildirmek istedi.

2.1.2. SA'D B. EBÎ VAKKAS / TEVBE 9/49

Ammâr b. Yâsir halifeyi izlediği yanlış politikalarından dolayı açık bir şekilde eleştirenlerden biridir. Onun eleştirileri temelde halifenin kendi yakınlarına yaptığı aşırı bağışlar, özellikle Ebû Zer olmak üzere ashâbın ileri gelenlerini maruz bıraktığı sıkıntılar ve Emevi ailesi mensuplarına idari anlamda görev verme noktasında toplanıyordu. Halifeye karşı olan eleştirilerinden dolayı zaman zaman çeşitli sıkıntılar yaşadığı da olmuştur.⁶⁶ Hazret-i Osman eyaletlerdeki durum hakkında bilgi almak üzere gönderdiği elçiler arasında, gönlünü almak maksadıyla Ammâr b. Yâsir de bulunuyordu. Mısır'a gittiğinde asıl sorumluluğu olan teftiş görevini yapmak yerine halife aleyhindeki faaliyetlerini devam ettirince, vali tarafından Hazret-i Osman'a şikâyet edilmiş ve Medine'ye gönderilmişti.⁶⁷

Hazret-i Osman, hilafetinin son yıllarında kimi icraatlarını eleştirmek üzere Kûfe, Basra ve Mısır'dan hareket eden çeşitli gruplar Medine yakınlarına gelince, Hazret-i Ali ve ashâbın ileri gelenlerinden muhalifleri geri çevirmeleri için yardım talep etmişti.⁶⁸ Sa'd b. Ebî Vakkâs, Mısırdan dönen Ammâr

64 Belâzurî, *Ensâb*, VI: 128.

65 Belâzurî, *Ensâb*, VI: 127.

66 İbn Şebbe, *Târîh*, 1099; Belâzurî, *Ensâb*, VI: 161-162.

67 İbn Şebbe, *Târîh*, 1122-1123.

68 İbn Sa'd, *Tabakât*, III: 61; İbn Şebbe, *Târîh*, 1137-1140; Belâzurî, *Ensâb*, VI: 176-177.

ile görüşmek istediğini bildirmek üzere oğlunu gönderdi. Ammâr eve gelince, Sa'd: "Ey Ebu'l-Yakazân, Sen daha önce bizim yanımızda değerli ve kıymetli biriydin. Fakat şimdilerde Müslümanların birliğini bozmak ve insanları müminlerin emirine karşı kıskırtmak için harcadığın çaba da neyin nesidir? Yazıklar olsun sana Ey Ammâr! Yaşının ilerlediği, ömrünün tükendiği ve ecelinin yaklaştığı şu zamanda, biatın sorumluluğunu çiğnedin. Dini bağları koparıp attın" diye seslendi. Bu sözlere sinirlenen Ammâr, fitneye düşmekten ve fitne çıkarmaktan Allah'a sığınırım, dedi. Ammâr'ın bu sözüne karşılık Sa'd, "Bakınız; asıl fitne bunların içine düştüğü şeydir! Cehennem bu inkârcı nankörleri çepeçevre kuşatmıştır." Tevbe 9/49 ayetini okudu ve "Ey Ammâr! Dikkat et! Gerçekten fitneye düştün!" dedi.⁶⁹

Bu ayet, Tebük seferi ile ilgili savaş emrinin verildiği ayetler bağlamında yer almaktadır. Tebük seferi emri verildiğinde kimi Müslümanlar mevsimin yaz, şartların ağır olması, meyvelerin olgunlaşma ve toplama zamanı gelmesi gibi sebeplerle isteksiz davranmıştı.⁷⁰ Onların bu isteksiz tavırlarına karşı Allah Teâlâ, savaş emri verildiği halde bunu ağırdan almalarını, savaşa katılmayarak dünya hayatını ahirete tercih etmelerini kınamış, elçisi tek başına da olsa ona yardım edeceğini nitekim daha önce bunu yaptığını belirtmiştir. Ardından Müslümanlara toplu bir şekilde savaşa katılma emri vermiş ve bunun netice itibari ile kendileri için daha hayırlı olduğu vurgulamıştır. Bu bağlamda, savaşa katılmak istemeyen kimi münafıkların çeşitli bahanelerle Hazret-i Peygamberden izin istemeleri kınanırken, gerçek Müslümanın savaşa girmemek için izin istemeyeceği, böyle bir izni ancak Allah'a inanmayan inkârcıların isteyeceği belirtilmiştir. İşte ele aldığımız ayette savaştan kaçmak amacıyla izin isteyen bir münafığın durumu anlatılmaktadır.

Ayetin iniş sebebi hakkında şu olay anlatılır: Resulullah (s.a.v.) Bizansla savaşma emri verdiğinde ve Müslümanları bu konuda teşvik ettiğinde Ced b. Kays'a: "Bu sene Rumlarla çarpışma konusunda ne düşünüyorsun?" diye sordu. Ced: "Bu savaşa katılmamam için bana izin ver, sarışın Rum dilberleri ile beni sına! İnsanlar benim sarışın Rum dilberlerini gördüğümde kendime hâkim olamayacağımı bilirler" şeklinde cevap verdi. İbn Abbâs'tan aktarılan bir rivayette Ced'din bunun yerine "Malımla sana destek çıkarım", dediği nakledilir.⁷¹

69 İbn Şebbe, *Târîh*, 1123-1124.

70 Ebû Muhammed Cemalüddin Abdülmelik İbn Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Me'ârif el-Basrî, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, Th. Ömer Abdusselâm Tedmurî, (Beyrut: Tûrâsî'l-İslâmî, 1420/1990), III-IV:516.

71 Taberî, *Câmi' u'l-Beyân*, XI: 491-492; İbn Atıyye, *el-Muharreru'-Vecîz*, 851.

Fahredden er-Râzî (v. 606/1210) ayetin “Bunlardan bir kısmı da ‘Bana izin ver, beni (Rum dilberleri ile) fitneye düşürme!’ diyordu.” kısmında ifade edilen “fitne” hakkında birkaç farklı yorumun yapılabileceğini belirtmektedir.

a) (Ey Peygamber) savaşa katılmamam için bana izin vermediğin takdirde ben yine de savaşa katılmazsam günaha düşmüş olacağım. Bu durumda izin talebi istihzâ anlamı taşımaktadır.

b) Savaş çok aşırı sığağın olduğu bir mevsimde gerçekleşeceğinden ve buna güç yetiremeyeceğinden dolayı kendisini bu şekilde helake sürüklemesini istememektedir.

c) Eğer seninle birlikte savaşa katılırsam evim dağılır, çocuklarım helak olur, anlamındadır.

d) Ced b. Kays’ın sarışın Rum dilberlerine karşı olan tutkusudur.⁷²

Yukarıda aktardığımız rivayet, fitne kelimesinin içeriğini belirleme noktasında gerekli bilgileri sunmaktadır. Ancak öyle anlaşılıyor ki müfessirler bu kelimeyi anlama noktasında sadece bu rivayete bağlı kalmamışlar, savaş emrinin verildiği şartları ve içinde bulunulan zamanı göz önüne almışlardır. İbn ‘Âşûr yukarıda zikredilen ihtimalleri aynen sıralamakta, fakat ayetin iniş sebebi olarak aktarılan rivayeti قیل şeklinde zayıf olduğunu belirterek aktarmaktadır.⁷³

“Bakınız; asıl fitne bunların içine düştüğü şeydir!” ifadesinde yer alan fitne için ise yine dört farklı görüş belirtilmiştir. Küfre girme, sıkıntıya düşme, günah işleme ve cehennem azabına dâcâr olma⁷⁴ şeklinde sıralanan söz konusu görüşler içerisinde, sebep-i nüzul olduğu belirtilen rivayet doğrultusunda her iki yerde de fitne kelimesi için uygun olan anlam, günaha düşme korkusudur. Ancak burada şunu açıkça belirtmek gerekiyor ki, bu iznin münafık birinden sadır olması, samimi anlamda günaha düşme endişesi olmayıp, Müslümanlarla birlikte savaş korkusudur. Bu durumda münafıkların içine düştüğü fitne, Müslümanların birliğinden ayrı düşmeleri ve cihattan kaçacak bahaneler üretmeleridir.

Savaşa katıldıkları takdirde fitneye düşeceklerinden endişe eden ve bu nedenle Hazret-i Peygamberden izin isteyen kimseler, aslında bu talepleri ile kaçmaya çalıştıkları fitnenin içine düşmüşlerdir. Allah ve Resulünün emirlerine muhalefet ederek savaşa katılmayan ve gerekli sorumlulukları üstlen-

72 Râzî, *Mefâtihu'l-Çayb*, XIV: 86.

73 İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tevvîr*, X: 221.

74 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 587.

mekten kaçınanlar, bu tavırlarıyla söz konusu sorumlulukları üstlenme noktasında hiçbir zaman geri durmayan Müslüman topluluğundan ayrı düşmüşlerdir. Bu bile haddizatında toplumda fitne çıkarmak açısından yeterli olmuştur. Allah Teâlâ da onların bu durumlarını ortaya koyarak bir kez daha nifaklarını gün yüzüne çıkarmış ve onları çepeçevre kuşatacak olan cehennem azabı ile tehdit etmiştir.

Yukarıdaki aktardığımız rivayette önem arz eden nokta, Ammâr'ın fitneye düşmekten ve fitne çıkarmaktan Allah'a sığınması, Sa'd'ın onun fitneye düştüğünü belirtmesi ve bunu Tevbe 49 ile dile getirmesidir. Sa'd, Ammâr'ın hayatına dair bir kıyaslama yapmakta; İslâm'ın zuhur ettiği ilk dönemlerde İslâm uğruna çektiği zorluklar ile Hazret-i Osman hilafetinin sıkıntılı anlarında ortaya koyduğu tavırları kesin çizgilerle birbirinden ayırmaktadır. Çünkü şimdiye kadar Müslümanların çoğunluğu ile beraber hareket eden Ammâr, son zamanlardaki tavırlarıyla bu birlikten ayrılmış görüntüsü veriyordu.

Ammâr b. Yâsir'in halifeye karşı bir isyan bayrağı açtığı, icraatlarından duyduğu rahatsızlığı her fırsatta dile getirmeye çalıştığı İslam tarihi kaynaklarda zikredilen bir gerçektir. Ancak Ammâr, yanlış gördüğünü dile getirme noktasında kendisini son derece doğru bir konumda gördüğünden Sa'd'ın söz konusu eleştirisini haklı bulmamakta, fitneye düşmekten Allah'a sığınmaktadır. Hazret-i Osman'ı halifelik makamından indirmek üzere gelen muhalifleri engellemek için Sa'd'dan gelen bu yardım teklifini reddetmekle halifeye karşı olan muhalif tavrını sürdürmüştür. Onun bu tavrı Sa'd'ın nazarında fitneye düştüğünün göstergesi konumundadır. Buradaki fitne kelimesi her ne kadar ayetin ilk muhatapları için ifade ettiği "günah" anlamını ifade ediyorsa da kanaatimizce, buradaki kullanımında "ortalığı karıştırma" ve "Müslümanların birliğinden ayrılma" şeklinde daha özel ve hususi bir içeriğe sahiptir. Bu anlam, ayetin nüzul bağlamında da mevcuttur. Müfessirlerin fitne kelimesi için öne sürdükleri küfre girme, sıkıntıya düşme ve cehennem azabına düşer olma gibi anlamların burada söz konusu olmadığı çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Ebû Abdullah Muhammed b. Yahya (ö. 741), kaleme aldığı et-Temhid ve'l-Beyân fi Makteli's-Şehîd Osman adlı eserde yukarıdaki rivayeti farklı varyantlarla sunmaktadır. Buna göre Ammâr içeri girince Sa'd ona,

"-Yazıklar olsun sana ey Ebu'l-Yakazan! Sen daha önce bizim yanımızda değerli ve kıymetli biriydin. Fakat şimdilerde Müslümanların birliğini bozmak ve insanları müminlerin emirine karşı kışkırtmak için harcadığın çaba da neyin nesidir? Aklın başında mı senin?" dedi. Bunun üzerine Ammâr sinirli bir şekilde sarığını başından çıkararak,

“-Osman’a biatı tıpkı başımdan çıkardığım şu sarık gibi çıkarıp attım!” dedi. Ammâr’ın bu sözlerine karşılık Sa’d,

“-Yazıklar olsun sana! Yaşının ilerlediği, ömrünün tükendiği, kemiklerinin sızladığı ve çok az bir miktar ömrünün kaldığı şu zamanda İslam’a bağlılığın göstergesi olan biatı bozdun. Tıpkı ilk doğduğun günkü gibi dini bağları koparıp attın!” dedi.

Hiddetli bir şekilde ayağa kalkan Ammâr,

“Allah’ım! Sa’d’ın fitnesinden sana sığınırım!..” diyerek gitti. Onun ardından Sa’d

“-Bakınız; asıl fitne bunların içine düştüğü şeydir! Cehennem bu inkârcı nankörleri çepeçevre kuşatmıştır.” (Tevbe 9/49) ayetini okudu.⁷⁵

Bu rivayette Sa’d’ın sitem dolu sözlerine sinirlenen Ammâr’ın, halifeye olan bağlılığını tıpkı başımdan çıkardığı sarığı gibi çıkarıp attığını bildirmesi önem arz etmektedir. Çünkü her iki rivayette de ortak olarak geçen Sa’d’ın “Yaşının ilerlediği, ömrünün tükendiği, kemiklerinin sızlandığı ve çok az bir miktar ömrünün kaldığı şu zamanda İslam’a bağlılığın göstergesi olan biatını bozdun. Tıpkı ilk doğduğun günkü gibi dini bağları tamamen ortadan kaldırdın” şeklindeki ifadesi Ammâr’ın bu sözü karşısında daha anlamlı olmaktadır.

Bu sözlerden sonra asabi bir şekilde dışarı çıkan Ammâr’ın “Allah’ım! Sa’d’ın fitnesinden sana sığınırım!” diye mırıldanması da bir önceki rivayetten farklılık arz eden bir başka noktadır. Buna göre, muhaliflerle görüşmesi için ısrar eden Sa’d’ın tavırlarından usanan Ammâr “Allah’ım! Beni bu durumdan kurtar.” anlamına gelen “Allah’ım! Sa’d’ın fitnesinden sana sığınırım!” ifadesini kullanmıştır. Bu durumda fitne kelimesi, Kur’an’da ifade ettiği anlamından sıyrılarak Sa’d’ın ısrarlı tutumunu dile getiren bir anlam kazanmaktadır.

2.2. İSYANCI MUHALİFLER

2.2.1. HALİFEYE BAŞKALDIRININ GEREKÇELERİ

Hazret-i Osman’ı yaptığı icraatlardan dolayı eleştiren muhaliflerin dillendirerek halifeyi hesaba çektiği konulardan biri de bazı arazilerin kamulaştırılması (hima) işlemi gelmektedir. Halifenin yetki alanı dâhilinde kabul edilen arazilerin kamulaştırılması işlemi eleştirilirken kullanılan Yunus suresinin 59. ayetinin meâli şöyledir: “De ki: Allah’ın size indirdiği, sizin de bir kısmını haram, bir kısmını helal kıldığımız, rızıklar hakkında ne dersiniz? De ki: Bunu

⁷⁵ Muhammed b. Yahyâ b. Ebî Bekr, *et-Temhîd ve'l-Beyân fi Makteli's-Şehîd Osmân b. Affân*, Th. Kerem Hilmî-Ferhâd Ahmet, (Kahire: Dâru'l-Âfâku'l-Ârâbiyye, 1423/2002), 233-234.

size Allah mı bildirdi, yoksa kendi uydurduklarınızı Allah'a mı isnat ediyorsunuz?!"

Bu ayette Allah Teâlâ müşriklerin bazı hayvanları helal ve bazılarını haram addetmelerini eleştiri konusu etmektedir. Fahreddin er-Râzî bu ayetin önceki ayetlerle bağlantısını şu şekilde kurmaktadır. "Peygamber (s.a.v.) kendi nübüvvetinin doğruluğuna kâfi miktarda deliller zikrettikten ve müşriklerin, nübüvveti inkâr bağlamında öne sürdükleri soru ve şüpheleri bertaraf ettikten sonra, onların hüküm koymada izledikleri metodun fasitliğini ortaya koymuştur."⁷⁶ İbn 'Âşûr ise daha isabetli bir yorumla şunları söylemektedir:

Önceki ayetler müşriklerin Kur'an'ı inkâr, onun iftira olup gerçekte bir ilişginin olmadığı iddiası ve ardından bu iddianın iptali yönünde beyanlar içermektedir... Onlar, hakkında bilgi sahibi olmadıkları bir şeyi yalanlarken aynı zamanda kendi inançları çerçevesinde, Peygamberi ve Kur'an'ı inkâr durumuna benzer bir duruma düşmüşlerdir. Çünkü bazı rızıkları helal bazılarını da haram kabul etmeleri hasebiyle kendilerince bir din uydurmuşlardır. Eğer uydurdukları bu şeyler doğru ise bu hükümleri Allah'tan alarak onlara kim tebliğ etmiştir?... Yok, eğer bunu kendi kafalarından uyduruyorlarsa, Allah'a iftira atmış oluyorlar. Dolayısıyla Peygambere isnat ettikleri duruma kendileri düşmüşlerdir.⁷⁷

Fahreddin er-Râzî ayette haram kıldıkları bildirilen şeylerin Arapların bahîre,⁷⁸ sâibe,⁷⁹ vasiyle⁸⁰ ve hâmî⁸¹ olarak isimlendirdiği hayvanlar, "Evet, 'Şu şu davaların, şu şu ekinlerin dokunulmazlığı vardır..." En'am 6/138-139 ayetleri ile "Sekiz çift olarak (var etmiştir)... koyundan iki keçiden iki..." En'am 6/143 ayetinde ifade edilenler olduğunu ileri sürmektedir.⁸² Dolayısıyla, bu ayette Allah'ın kendilerine hiçbir vahiy ve bilgi göndermediği halde kimi hayvanları haram addedip diğer bazılarını helal saymaları şeklindeki temelsiz iddiaları gözler önüne serilerek kendi inançları bağlamında herhangi

76 Râzî, *Mefâtihu'l-Çayb*, XVII: 126.

77 İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XI: 207-208.

78 Bahîre, beş defa doğum yapıp beşincisinde erkek doğuran deveye denir. Böyle bir devenin kulağı yanılır, binmek dâhil hiçbir şekilde ondan faydalanılmaz. İsteddiği suyu içme ve istediği merada otlamak üzere serbest bırakılan deveye engel olunmaz. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an*, II: 213.

79 Sâibe, Sefere giden birinin geri dönmesi veya hastalanan bir kişinin iyileşmesi üzerine kişi "benim şu devam serbesttir" diyerek salıverdiği deveye denir. O da bahîre gibi hiçbir şekilde kendisinden istifade edilmez. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an*, II: 213.

80 Vasile, bir doğumda hem dişi hem erkek doğuran koyunun erkek kuzusu tanrılara kurban edilmemesidir. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an*, II: 213.

81 Hâmî, sulbünden on doğum yapan erkek deveye denir. Böyle bir deve bir daha sırtına yük yüklenmesi sebebiyle "hamî/korunan" ismini almıştır. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an*, II: 213.

82 Râzî, *Mefâtihu'l-Çayb*, XVII: 126; İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XI: 209.

bir sorgulama yapmayan müşriklerin, neden Hazret-i Peygambere karşı olumsuz bir tavır takındıkları hususu yadırganmaktadır. Onların bu tutumları Allah'a karşı düpedüz bir iftira iken Allah'tan gerçekten vahiy alan peygamberi ne diye Allah'a iftira ile suçlamaktadırlar?

Bir sonraki ayette gelen "Allah'a iftira edenler kıyamet günü benim onlara ne yapacağım hakkında ne düşünüyorlar?" ifadesi ile onların haram ve helal noktasındaki uygulamalarının tamamen uydurma olduğu⁸³ bildirilmiştir.

İlgili ayetin kullanıldığı rivayeti Taberî, Ebû Useyd el-Ensârî'nin mevlası Ebû Sa'îd'den⁸⁴ şöyle nakleder:

Osman Medine'nin dışında kendisine ait bir köyde iken (veya ravi buna benzer bir şey dedi) Mısırdan bir heyetin gelmekte olduğu haberini alınca "Bırakın, gelsinler" dedi. Muhalifler, onun kendisine ait köyde olduğunu duyduklarında ona doğru yönelme kararı aldılar. (Ravi, Halife, onların Medine'ye gelmelerini hoş karşılamadı, dedi.) Heyet kendisine gelerek Mushaf'ı getirmesini istediler. Mushaf'ı getirince halifeye, dokuzuncuyu (Ravi, onların Yunus Suresine Dokuzuncu dediklerini aktarır.) aç (ve oku) dediler. Hazret-i Osman okumaya başladı, "De ki: Allah'ın size indirdiği," (Yunus 10/59) ayetine geldiğinde ona, "Burada dur; himalaştırdığın araziler hakkında ne dersin? Bu konuda Allah'ın sana verdiği bir yetki mi var, yoksa Allah'a iftira mı atıyorsun?" diye, sordular.⁸⁵

Yunus 10/59 üzerinden halifenin bazı arazileri kamulaştırması icraatının eleştirildiği bu rivayette muhalifler, dini anlamda helal ve haramlık hükmünü sadece Şari'in koyabileceği bir meseleyi siyasî idarenin yetki alanında yer alan bir meselenin hükmü ile kıyas yoluna gittiler. Eleştirinin gerekçesi olarak kullanılan bu ayetin bağlamı, Peygamberin Allah'tan getirdiği vahiyleri makul hiçbir temele dayanmaksızın yalan ve iftira olarak suçlayan müşriklerin, kendi inanç ve uygulamaları ile peygambere yönelttikleri bu itirazın içinde barındırdığı paradoksal durumu ifade etmektedir. Ancak muhalifler, ayetin dini bir içerik ve hükmü barındıran bu bağlamını göz ardı ederek siyasî anlamda halifeye yönelttikleri eleştirinin gerekçesi olarak kullandılar. Peygamberden sonra, Allah'tan vahiy alan dini ve siyasî bir idarenin olmayacağı göz önünde bulundurulduğunda, halifenin karşılaştığı siyasî bir meselede toplu-

83 Alûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, XI: 142.

84 Bu râvi, rivayet ve rivayetin diğer râvileri hakkındaki incelemeler için bkz. Sabri Hizmetli, "Tarihi Rivayetlere Göre Hazret-i Osman'ın Öldürülmesi", *AÜİFD* 27, sy. 1 (Ankara 1986), 153.

85 Taberî, *Târîh*, IV: 354. Himalaştırmanın eleştiri konusu edildiği diğer rivayetler için bkz. Belâzurî, *Ensâb*, VI: 177; İbn A'sem, *Fütûh*, I-II: 404, 407.

mun maslahatını gözetmek koşuluyla içtihat yapabileceği bir yana ilk iki halifenin herkes tarafından bilinen bu konudaki uygulamaları,⁸⁶ yapılan bu eleştirinin haklı bir gerekçesinin olmadığını ortaya koymaktadır.

Belki burada “Hima ancak Allah ve Resulü içindir” hadisinin İmam Şâfiî tarafından yapılan iki yorumundan biri olan “Resulullah’tan başka hiç kimsenin himâlaştırma hakkı yoktur”⁸⁷ görüşünün muhalifler tarafından benimsendiği ileri sürülebilirse de bunu açıkça ortaya koyan herhangi bir delil yoktur. Ayrıca bu görüş İmam Şâfiî’ye nispet edilmiş olup ondan önce bu yönde herhangi bir yönelimin olup olmadığı açık değildir.

Yunus 10/59 üzerinden Hazret-i Osman’a yöneltilen bu eleştiri, bazı bedeviler tarafından bir önceki halife Hazret-i Ömer’e de yapılmış, ancak burada herhangi bir ayete başvurulmamıştır.⁸⁸ Aslında bu konuda kapalı kalan bazı hususlar bulunduğundan hima topraklarının niçin bu denli şikâyet konusu olduğu çok açık değildir.⁸⁹ Bunlardan birincisi muhalifler tarafından kabul görmeyen bazı arazilerin kamulaştırılması işleminin nerelerde ve hangi boyutlarda olduğu meselesidir. Kaynaklarda Hazret-i Ebû Bekr’in Rebeze’yi, Hazret-i Ömer’in de Şeref denilen mevkiyi zekât develeri için kamulaştırdığı geçmektedir.⁹⁰ Ancak zekât develeri arttığı için kamu arazilerini arttırmak zorunda kaldığını öne süren üçüncü halife Hazret-i Osman’ın kamulaştırdığı toprak miktarı ve bu toprakların hangi eyaletin sınırları içinde yer aldığı mevzuu belirsizliğini korumaktadır. Dolayısıyla, bu konu üzerinden muhalifler tarafından eleştirilen halife, tıpkı İslam’ın ilk dönemlerinde yaptığı bazı işlerden dolayı yersiz tenkitlere maruz kaldığı üzere bu meselede de haksız bir eleştiriye mi maruz kalmaktadır? Yoksa gerçekten yaptığı kamulaştırma işlemi haddinden fazla olup halk bundan fiilen zarar görmekte midir? Bu hususlar tam anlamıyla vuzuha kavuşmuş değildir. Çalışma alanımızın dışında olduğu için bu konuya girmeyeceğiz.

İkinci bir husus ise halifeye yöneltilen bu eleştirinin sahipleri kimlerdir? Taberî ve Belâzurî’nin aktardığı rivayetlerde bu eleştirinin bizzat Mısırlı muhaliflerden geldiği görülmektedir.⁹¹ Ancak İbn A’sem’in Kitabü'l-Fütûh adlı

86 Hazret-i Ebû Bekr başında kölesi Ebû Seleme olmak üzere Rebeze’yi, Hazret-i Ömer ise başında kölesi Hüneyy olmak üzere Şeref denilen mevkiyi hima olarak tahsis etmiştir. Maverdî, *Ahkâmu’s-Sultâniyye*, s. 233; Günay, Hacı Mehmet, “Hima”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 18 (İstanbul TDV Yay. 1998), 53.

87 Günay, “Hima” 53.

88 Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, Th. Muhammed Umâre, (Beyrut: Dâru’s-Şurûk, 1409/1949) 390; Humeyd b. Zenceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, II: 668-669.

89 Mustafa Demirci, “Hazret-i Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyo-Ekonomik Boyutları”, *İslâmiyât* 7, sy. 1, (Ankara 2004), 169.

90 Mâverdî, *Ahkâmu’s-Sultâniyye*, 233; Günay, “Hima”, 53.

91 Belâzurî, *Ensâb*, VI: 177; Taberî, *Târih*, IV,

eserinde verdiği bilgiler dikkate alındığında aslında bazı arazilerin kamulaştırması işleminin Mısırlı muhalifler tarafından gündeme gelmeden evvel Kûfeli muhalifler tarafından eleştirildiği görülecektir. Ka'b b. 'Ubeyde en-Nehdî, halifenin yaptığı yanlış icraatları ortaya koymak maksadıyla kaleme aldığı mektupta otlakların ve suyun himalaştırılması işlemini de zikretmiştir.⁹²

Hangi toprakları ne miktarda kapsadığı bilinmeyen ve hem Mısırlı hem de Kûfeli muhaliflerin öfkesine sebep olan bu konunun bir kamulaştırma eleştirisi olmaktan çok, Sevad topraklarının bazı Kureyş ileri gelenlerine ikta olarak dağıtılması⁹³ veya valilerin himaları şahsi menfaatleri için kullanmasından duyulan rahatsızlığın,⁹⁴ "kamu arazisini arttırma" adı altında dile getirildiğini söylemek mümkündür. Çünkü savaşların durmasıyla gittikçe artan ve derinleşen ekonomik krizin aşılması için halife Fırat ve Dicle kenarında bulunan ve sahibi bulunmayan verimli Sevad topraklarını mülkiyeti devlete ait olmak koşuluyla Kureyş'in önde gelen şahsiyetlerine kiraya verdi. Toplam yedi milyon ceribi⁹⁵ bulan bu topraklardan yedi milyon dirhem gelir elde edilirken, Hazret-i Osman devlet gelirlerinde görülen düşüş üzerine, gelirleri arttırmak gayesiyle bu toprakları Kûfe'nin ve Kureyş'in ileri gelenlerine ikta olarak dağıtmaya karar verdi. Bu toprakların Kureyş kabilesinden olanlara kiraya verilmiş olması bu yörede yaşamakta olan fatihlerin eleştirisine ve halifeye olan güvenin ciddi bir şekilde sarsılmasına neden olmuştur.⁹⁶ Bu uygulamadan duyulan rahatsızlık daha öncesinde Sa'îd b. As'ın meclisinde gün yüzüne çıkmıştı. Şimdi ise tüm muhalifler tarafından eleştirilmiştir.

Muhaliflerin isyanlarına gerekçe olarak gösterdikleri bir diğer ayet ise Hac suresi 40. ayetidir. Ayetin meâli şöyledir: "Onlar ki, sırf 'Rabbimiz Allah'tır.' dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarılmışlardı... Allah'ın insanları birbirleri ile savuşturması olmasaydı; içinde sürekli Allah'ın adı anılan mescitler, manastırlar, kiliseler ve havralar kesinlikle yıkılır giderdi. Allah elbette kendisine yardım edene yardım edecek! Şüphesiz Allah kuvvetlidir, mutlak izzet sahibi'dir."

Ayetin içinde bulunduğu pasajdaki bağlamı ise şöyledir: Müslümanlar Mekke'de sayıca az, güç ve kuvvet bakımından zayıf oldukları için hemen her fırsatta kendilerine saldıran müşriklerin baskı, zulüm ve işkencelerini sineye

92 İbn 'Asem, *Fütûh*, I-II: 391.

93 M. Mahfuz Söylemez, *Kûfe'nin Siyasi Târîhi*, (Ankara. Ankara Okulu Yayınları, 2015), 32-36.

94 Demirci, *agm*, 169.

95 Hazret-i Ömer zamanından itibaren İslam dünyasında alan ve hacim ölçüsü olarak kullanılan cerib, 1366,0416 m²'ye tekabül etmektedir. Mustafa Fayda, "Cerib" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 7, (İstanbul TDV Yay. 1993), 402.

96 Söylemez, *age*, 32-34.

çekiyor; herhangi bir karşılık ver(e)meden bu duruma sabretmek zorunda kalıyorlardı. Bu saldırılar öyle bir noktaya vardı ki Müslümanlar, yalnızca bir olan Allah'a ibadet etmek ve O'nun (c.c.) gönderdiği dinin emirlerini hiçbir baskıya maruz kalmadan icra edebilmek için eşinden, çoluk çocuğundan, malından ve mülkünden vazgeçerek doğup büyüdükleri şehri terk etmekle karşı karşıya kaldılar. Allah Teâlâ, sevdikleri her şeyi geride bırakarak başka bir yurt edinmenin müminler üzerinde oluşturduğu olumsuz psikolojiyi, "Hiç bir şek ve şüphe taşımadan kendisine inananları, müşriklerin verdiği eziyet ve sıkıntılara⁹⁷ karşı koruyacağını" bildirerek bertaraf etmek istedi. Ayrıca her türlü eziyeti onlara tattıran bu müşriklerle savaşıma izni verdiğini ve kendisinin de onlara destek olacağını bildirdi. Müfessirler, inançlarından dolayı saldırıya uğrayan Müslümanlara savaşıma izninin ilk defa Hac suresinin 39. ayeti ile verildiğini belirttiler.⁹⁸

Zulme uğramalarından dolayı Allah'ın savaşıma izni verdiği bu kimsele-
rin, tamamen haksız gerekçelerle; sırf rabbimiz Allah'tır dedikleri için yurtla-
rından zorla çıkarılan Mekkeli Müslümanlar⁹⁹ olduğu da bildirilmiştir. Cahili-
ye döneminde celâ (Bir yerden başka bir yere sürgün etme) ve hal' (kişiyi
kabileden dışlama), İslâm şeriatında da tağrib (kişiyi bulunduğu yerden
uzaklaştırmak) ve nefy (birini yurdundan kovmak) olarak adlandırılan uygu-
lama, aşırı saldırılar neticesinde sürgün etmekten başka çarenin kalmadığı ha-
diseler¹⁰⁰ olup toplumun huzur ve güvenliği açısından ortak bir kabul gör-
müştür. Toplum bireylerine saldırmadığı halde bir insanı yaşadığı şehirden
sürmek ise haksız bir uygulama olduğu için kabul görmemiştir. Ayette geçen
"tamamen haksız yere; sırf Rabbimiz Allah'tır dedikleri için" ifadesi, ağır bas-
kılar sonucu Mekk'e'yi terk eden Müslümanların sürgün edilmelerini haklı kı-
lacak bir gerekçe olmadığını ifade etmek için zikredilmiştir.¹⁰¹

Ayetin devamında insanların birbirlerine karşı savunmasız olmadıklarını;
toplumu baskı altında tutan, haksız gerekçelerle bir kısım insanlara işkence
ve zulüm edenlerin, adaleti ve gerçeği savunan bir başka kesim tarafından
engelleneceği; bu sayede içinde Allah adının bol bol zikredildiği mescit, ma-
nastır, kilise ve havra gibi mabetlerin ayakta kaldığı haber verilmiştir. Taberî,
haksızlıkların nasıl engelleneceği hususunda savaş ve cihâd ile adil şahitler
şeklinde iki farklı yorumun yapıldığını aktarırken,¹⁰² Mâtürîdî ise bu konuda
daha farklı görüşler nakletmiştir.¹⁰³ Bize göre zikredilen bu görüşlerin her biri,

97 Mâtürîdî, *Te'vilât*, III: 374; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXIII: 39.

98 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 960; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXIII: 40.

99 İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, 1314.

100 İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XVII: 275.

101 İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XVII: 275.

102 Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XVI: 578.

103 Bu görüşler için bkz. Mâtürîdî, *Te'vilât*, III, 375.

ayetteki umumi mananın bir yönüne vurgu yaparken, nüzul ortamına uygun düşen müşrik baskısını savaş ve cihâd yoluyla def etme anlamıdır. Fahreddin er-Râzî de “Allah’ın kendisine nispet ettiği savunmadan murad nedir?” sorusuna “kâfirlerle cihâd etmek için inananlara verdiği izindir” cevabını vermiştir.¹⁰⁴

Haksız yere saldırıya uğramalarından dolayı kendilerine savaşma izni verilen Müslümanlar, herhangi bir yerde hâkimiyeti ele geçirdiklerinde, Allah’ın emirlerine riayet edecekleri, namazı hakkıyla kılıp zekâtı verecekleri ve iyiliğin hâkim olup kötülüğün yok olması için çaba harcaacakları bildirilmiştir.

Kuşatma altına alınan Hazret-i Osman, muhaliflerle görüşüp onları vazgeçirmek için zaman zaman girişimlerde bulunurdu. Yine böyle bir girişim sonucu isyancıların sözcüsü olarak Hazret-i Osman’la görüşen Sa’sa’a b. Sûhân, halife’nin “Bana neden karşı çıkıyorsunuz?” sorusuna, “Sırf ‘Rabbimiz Allah’tır’ dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarıldılar” (Hac 22/40) ayetini okuyarak cevap verdi. Ancak bunun doğru olmadığını, ayette mevzu bahis olanların muhalifler değil, Mekkeli Müslümanlar olduğunu belirten Hazret-i Osman, “Onlar ki; yeryüzünde kendilerine iktidar bahşetsek; (gerçek dindarlar olarak) namazı dosdoğru kılarlar, zekâtı veri(p benliklerini arındırır)lar, marufu emredip münkeri yasaklarlar. İşlerinin akıbeti tamamen Allah’a aittir. (Bütün işlerde O’nu öncelerler.)” Hac 22/41 ayetini okuyarak karşılık verdi.¹⁰⁵

İbn Ebî Şeybe’nin (v.253/849) Musannef adlı eserinde kaydettiğine göre, Sa’sa’a b. Sûhân halifeye karşı çıkma gerekçesini “Kendileri ile savaşılana -zulme uğradıkları için- (saldırganlarla savaşabilecekleri) bildirilmiştir. Allah elbette onlara yardım etmeye kadirdir.” (Hac 22/39) ayetine dayandırmıştır. Fakat bu ayetin Sa’sa’a b. Sûhân ve beraberindekiler hakkında değil, kendileri ve arkadaşları için indiğini belirten halife, şu ayetleri okuyarak mukabelede bulunmuştur: “Kendileri ile savaşılana -zulme uğradıkları için- (saldırganlarla savaşabilecekleri) bildirilmiştir. Allah elbette onlara yardım etmeye kadirdir. Onlar ki, sırf ‘Rabbimiz Allah’tır.’ dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarılmışlardı... Allah’ın insanları birbirleri ile savuşturması olmasaydı; içinde sürekli Allah’ın adı anılan mescitler, manastırlar, kiliseler ve havralar kesinlikle yıkılır giderdi. Allah elbette kendisine yardım edene yardım edecek! Şüphesiz Allah kuvvetlidir, mutlak izzet sahibidir. Onlar ki; yeryüzünde

104 Râzî, *Mefâtihu'l-Çayb*, XXIII: 41.

105 Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, Th. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, (Riyâd: Dâru't-Taybe, 1405/1985), 171.

kendilerine iktidar bahşetsek; (gerçek dindarlar olarak) namazı dosdoğru kılarlar, zekâti veri(p benliklerini arındırırla)r, marufu emredip münkeri yasaklarlar. İşlerinin akıbeti tamamen Allah'a aittir. (Bütün işlerde O'nu öncelerler.)" Hac 22/41-43.¹⁰⁶

Kûfe valisi Saîd b. Âs'ın meclisinde meydana gelen hadise sonucu Şam'a sürgün edilenlerden biri olan Sa'sa'a b. Sûhân, halifeyi kuşatma altına alma gerekçesini ilk rivayete göre Hac suresinin 40. ayetine, ikinci rivayete göre ise 39. ayetine dayandırmıştır. Sırf "Rabbimiz Allah'tır" dedikleri için yerinden yurdundan nefyedilenleri konu edinen ilk rivayet dikkate alındığı takdirde Sa'sa'a ve beraberindeki muhaliflerin halifeyi kuşatma gerekçesi, geçersiz nedenlerle Kûfe'den sürgün edilmeleridir. Bu tarz haksız gerekçelerle yurtlarından çıkarılan kimselere Allah Teâlâ'nın savaşıma izni vermesi, onlara göre, halifeye karşı tutum ve davranışlarını meşru bir konuma oturtmaktadır.

Ancak ikinci rivayet göz önünde bulundurulduğu takdirde, muhaliflerin halifeyi kuşatma gerekçeleri kendilerine savaş açılmasıdır. Sa'sa'a b. Sûhân'ın dillendirdiği iddiaya göre haksız gerekçelerle kendilerine savaş açılan muhaliflerin, halife ile mücadele etme ve dolayısıyla onu kuşatma altına alma girişimleri, Kur'an'a dayalı bir hareket olup meşrudur. Çünkü Allah Teâlâ, saldırıya uğrayan ve savaşa itilen kimselere, saldırganlara karşı savaşıma izni vermiştir.

Allah'a inandıkları için Müşrikler tarafından memleketlerinden çıkarılan Müslümanları konu edinen bu ayet, başkasına saldırmayı değil toplum içinde emniyet ve güven içinde yaşamayı gerektiren imandan ötürü sürgün edilen Müslümanlara savaşıma izni vermektedir. Ancak Sa'sa'a b. Sûhân ve beraberindekilerin Kûfe'den sürülmelerine neden olan hadiseye baktığımızda, ortada imandan kaynaklanan bir sürgün hadisesi olmaması bir yana bu sürgünü haklı çıkartacak nedenler mevcuttur. Kûfeli bu grubun Şam'a sürülmelerinin altında yatan temel neden, Benî Esed kabilesine mensup bir kişinin Neşastec, (Kufe yakınlarında bulunan verimli bir arazi) denilen bölgenin halifeye ait olması temennisi neticesinde bu grubun saldırısına uğramasıdır.¹⁰⁷ Muhaliflerin lideri konumunda bulunan bu kimselerin sürgün edilmelerini haklı çıkartacak bir gerekçe ortada olduğu halde bu ayete dayanarak hareketlerine meşruiyet kazandırmaları, Kur'an'ı bağlamından koparak okumanın bir örneğini teşkil etmektedir.

106 İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhîm, *el-Musannef*, Th. Humejd b. Abdullah el-Cum'a-Muhammed b. İbrâhîm el-Lehîdân, (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1425/2004), XIV: 187.

107 Taberî, *Târîh*, IV: 318.

Ayetin bağlamını bilen ve bunun önemini kavrayan Hazret-i Osman, Sa'sa'a'nın Kur'an'dan getirdiği bu delilin geçersiz olduğunu yine bağlama vurgu yaparak ortaya koymuştur.

Sonuç

Siyasî anlamda bunalımların yaşanmaya başladığı üçüncü halife döneminde kullanılan ayetleri tahlil ettiğimiz bu makalede, İslâm tarihi kaynaklarında bu dönemle ilgili olaylar bağlamında zikredilen ayetleri inceledik. Gerek devletin yöneticisi konumunda olan Hazret-i Osman gerek siyasî birer muhalif olarak değerlendirilebileceğimiz kimi sahabenin gerekse de sonrada Müslüman olmuş, hilafete karşı eleştirilerini had safhaya vardırarak isyan eden muhalifler tarafından bazı ayetlere başvuruldu. Hilafetinin ikinci altı yılında ortaya çıkan sorunlarla bir hayli boğuşan Hazret-i Osman'ın kullandığı ayetler, çeşitli zamanlarda muhaliflere hitaben yazdığı kimi mektuplarda yer almıştır. Önce Mısırlı muhaliflere ardından muhasara altına alındığı sırada tüm muhaliflere hitaben yazdığı mektuplarda ağırlıklı olarak itaat vurgusu yapan halife, ülü'l-emre itaati emreden Nisâ 4/59'un yanında "ahde bağlılık" vurgusu içeren ayetleri de kullanarak, biatı bozan veya bozmaya yeltenen muhalifleri vazgeçirmeye çalışmıştır. Bu anlamda halifenin mektubunda zikrettiği Maide 5/7, Nahl 16/91, Fetih 48/10 ve Âl-i İmrân 3/77 bağlamlarında "verilen bir ahdi hakkıyla yerine getirme, onu bozmama veya bozma durumunda her türlü sorumluluğun kişinin üzerine olacağı gibi hususları konu edinmektedir.

Abdurrahman b. Avf, halife olarak atadığı Hazret-i Osman'a biat etme noktasında ağır hareket eden Hazret-i Ali'ye karşı okuduğu Fetih 48/10 ile, sabık halife Hazret-i Ömer'in şûra heyeti için belirlediği şartları hatırlatmıştır. Sa'd b. Ebî Vakkâs ise halifeyi içinde bulunduğu zor durumdan kurtarmak için yaptığı çağrıya icabet etmeyen Ammâr b. Yâsir'i, Tevbe 9/49 ile uyarmış; bu tavrı ile Ammar'ın "Müslümanların birliği"ne aykırı hareket ederek fitnenin içine düştüğünü haber vermiştir.

Mısır, Kûfe ve Basra'da isyan hareketine katılan muhalifler ise itaatsizliğe gerekçe olarak kullandıkları Yunus 10/59 ve Hac 22/39-40 üzerinde Hazret-i Osman'ı eleştirirken, bağlamdan kopuk bir okumayla dinî meseleleri konu edinen ayetleri siyasî olaylarla ikiyekilendirme yoluna gittiler. Yunus 10/59 hangi toprakları ne miktarda kapsadığı bilinmeyen bir kamulaştırma eleştirisi olmaktan öte Sevâd topraklarının bazı Kureyş ileri gelenlerine iktâ' olarak dağıtılması veya valilerinin himaları şahsi menfaatleri için kullanmasından duyulan rahatsızlığın, kamu arazisini arttırma adı altında dile getirmenin delili konumundadır. Yine halifenin kimi asileri sürgüne gönderme yetkisinin sorulduğu bir başka eleştiride Hac 22/39-40 ayetlerine bel bağlanırken, aynı

zamanda Hazret-i Osman'ı kuşatma altına almanın meşru ve ilâhî bir izne dayandığının işareti olarak kullanıldı. Halife tarafından bağlamdan kopuk bir okuma olarak algılanan bu tarz bir delillendirme çabası, ilk neslin Kur'an - siyaset ilişkisinde bir miktar gelişi güzel hareket ettiklerini, ayetleri bağlamlarından kopartarak -edebiyattaki ictibas metodu çerçevesinde- o an yaşadıkları olaylarla irtibatlandırdıklarını göstermektedir.

Kaynakça

- Akbulut, Ahmet. Sahabe Devri Siyâsî Hadiselerinin Kelamî Problemlere Etkileri. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1992,
- el-Âlûsî, Seyyid Mahmûd Şükrî. Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'î'l-Mesânî. Beyrut: Dâru l-Hyâi't-Türasî'l-Arabî, ty.
- Apak, Adem. Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 2 (Hülefâ-î Râşîdîn Dönemi). İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.
- "Hazret-i Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyâsî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler". Usûl İslam Araştırmaları, sy. 4, (Temmuz-Aralık 2005): 157-170.
- Ayar, Kenan. Dört Halife Dönemi Siyasi Olaylarında Kur'an'ın Rolü. Ankara: Ankara Okulu, 2014.
- "Hazret-i Ebû Bekr Dönemi Olaylarında Kur'an'ın Referans Olarak Kullanılması". OMÜİFD, sy. 24-25, (2007): 151-175.
- el-Bâkullânî, Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyîb. et-Temhîd fi'r-Redd ale'l-Mültehidetî'l-Mu'attile ve'r-Râfida ve'l-Havâric ve'l-Mu'tezile. Kahire: 1973,
- el-Belâzurî, İmam Ahmet b. Yahyâ b. Câbir. Kitâbu Cümel min Ensâbi'l-Eşrâf. Th. Süheyl Zekkâr-Riyâd Zerkelî. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1417/1996.
- el-Bikâ'î, Burhanüddin Ebû'l-Hasan İbrâhîm b. Ömer. Nazmü'd-Dürer fî Tenâsübi'l-Âyât ve's-Süver. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmiyyî, ty.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh b. Muhammed b. İsmail. el-Câmi'us-Sâhîhü'l-Müsned min Hadîsi Rasulillâh ve Sünenihî ve Eyyâmih. Th. Fuâd AbdülBâki-Muhibbudîn el-Hatîb. Kahire: 1400/1979.
- el-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemalü'd-Din Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed. Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423-2002.
- Demirci, Mustafa, "Sevâd". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 36: 576-578. İstanbul: TDV Yayınları, 2009
- "Hazret-i Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyo-Ekonomik Boyutları". İslâmiyât 7, sy. 1 (Ankara 2004): 155-170.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî. Sünen. İstanbul:1992.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm. Kitâbu'l-Emvâl. Th. Muhammed Umâre. Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1409/1949.
- Fığlalı, Etem Ruhi. "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler". AÜİFD 20, sy. 1 (1972): 219-247.
- Günay, Hacı Mehmet. "Hima". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi 18: 52-55. İstanbul: TDV Yayınları, 1998
- Hizmetli, Sabri. "Tarihi Rivayetlere Göre Hazret-i Osman'ın Öldürülmesi". AÜİFD 27, sy. 1 (Ankara 1986): 149-176.

- Hüseyn, Taha. el-Fitnetü'l-Kübrâ. Dâru'l-Me'ârif, ty.
- İbn 'Asem, Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfî. Kitâbü'l-Fütüh. Th. Ali eş-Şîrî. Beyrut: Daru'l-Advâ, 1411/991.
- İbn 'Âşûr, Muhammed Tâhir. et-Tahrîr ve't-Tenvîr. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdu'l-Hak el-Endülüsî. el-Muharrerü'l-Vecîz fi Tefsîri Kitabi'l-Azîz. Beyrut: Dâru İbn Hazm, ty.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim. el-Musannef. Th. Humeyd b. Abdullah el-Cuma-Muhammed b. İbrâhîm el-Lehidân. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1425/2004.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. Üsdü'l-Çâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe. Th. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ty.
- el-Kâmil fî't-Târîh. Beyrut: 1965.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe. Th. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye 1415/1995.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî. Müsned, Th. Şu'ayb Arnavut. Beyrut: Müessesetü Risâle, 1419/1999.
- İbn Hayyât, Halife. Târihu Halife b. Hayyât. Th. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Riyâd: Dâru't-Taybe, 1405/1985.
- İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemâlî'd-Din Abdü'l-Melik b. Eyyûb el-Himyerî el-Me'ârifî el-Basrî. es-Sîretü'n-Nebeviyye. Th. Ömer Abdu's-Selâm Tedmurî. Beyrut: Tûrâsî'l-İslâmî, 1420/1990.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. el-İmâme ve's-Siyâse. Th. Ali eş-Şîrî. Beyrut: Dâru'l-Advâ, 1410/1990
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Muni' ez-Zührî. Kitabu't-Tabakâti'l-Kebîr. Th. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer en-Nemîrî el-Basrî. Târihu'l-Medineti'l-Münevvere. Th. Fehîm Muhammed Şeltût. Cidde: 1979.
- İbn Zenceveyh, Humeyd. Kitâbu'l-Emvâl. Th. Şâkir Zeyb Feyyâz. Riyad: Merkezu Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1406/1986.
- el-Kalhâtî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'îd el-Ezdî. el-Keşf ve'l-Beyân, el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. Te'vilâtü Ehli's-Sünne. Th. Fatıma Yûsuf el-Haymî. Beyrut: Müessesetü Risâle, 1425/2004.
- el-Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb. Ahkâmu's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâti'd-Dîniyye. Th. Ahmet Mubârek el-Bağdâdî. Kuveyt: Dâru İbn Kuteybe, 1409/1949.
- Muhammed b. Yahyâ b. Ebî Bekr. et-Temhîd ve'l-Beyân fi Makteli's-Şehîd Osmân b. Affân. Th. Kerem Hilmî-Ferhâd Ahmet. Kahire: Dâru'l-Âfâku'l-Arabiyye, 1423/2002.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî. el-Müsnedü's-Sâhîh. nşr. Muhammed Fuat. AbdülBâkî. Kâhire: 1995.
- en-Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Ali. el-Müctebâ mine's-Sünen. Ammân: Beytü'l-Efkârî'd-Düvelîyye, ty.
- er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn. Mefâtihu'l-Ğayb. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.

- Sarıkaya, M. Saffet, "Ehl-i Sünnet'in Devlet Telakkisinde İki Mesele: İdarî Sistem, Devlet Reisine İtaat". SDÜİFD, sy. 4, (1997): 11-34.
- Söylemez, M. Mahfuz. Kûfe'nin Siyasi Tarihi. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Sülün, Murat, Kur'an Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?. İstanbul: Ensar, 2015.
- Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Alamı. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2012.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. Târihu'r-Rüsul ve'l-Mülûk. Th. Muhammed Ebû Fadl İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-Mea'rif, ty.
- Camîu'l-Beyân An Te'vili Âyi'l-Kur'an. Th. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Kahire: Daru Hicr, 1422/2001.
- et-Tirmîzî, Muhammed b. İsâ b. Sevre. el-Câmi'us-Sâhîh. İstanbul: 1992.
- el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûp b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdîh, Târihu'l-Ya'kûbî. Th. Abdu'l-Emîr Mihnâ. Beyrut: Şeriketü'l-İlmiyyi li'l-Matbu'at, 1431/2010.
- ez-Zeccâc, Ebû İshak İbrâhîm İbni's-Serî. Me'âni'l-Kur'an ve 'İrabuhu. Th. Abdülcelîl Abduh Şelbî. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1408/1988.
- ez-Zemahşerî, Cârullâh Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. el-Keşşâf 'an Hakâiki Çavâmidi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl. Th. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavviz. Riyad: Mektebetü Ubeykân, 1418/1998.